

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ПОРОЩУК ЛІЛІЯ ВАЛЕНТИНІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії України та
спеціальних галузей
історичної науки, д.і.н.,
професор Темірова Н.Р.

« ____ » _____ 2020 р.

МИНУЛЕ УКРАЇНИ В ІСТОРИЧНІЙ ПОЛІТИЦІ РОСІЇ

Спеціальність 032. Історія та археологія
Магістерська робота

Науковий керівник:
Темірова Н.Р., професор кафедри
історії України та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК:

Дровозюк С.І., д.і.н., професор

Порошук Л. В. Минуле України в історичній політиці Росії. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2020.

У роботі досліджено процес формування російської концепції історії України, звертаючи увагу на її витоки та трансформацію протягом ХІХ ст. – першої половини ХХІ ст., в конкретних історичних умовах. Наукова новизна полягає у виокремленні місця української історії в російській імперській концепції, її експлуатація в історичній політиці Росії та спростування сучасних міфів щодо української державності. Дослідження базується на принципах історизму, системності, наукової об'єктивності, застосовані історико-генетичний і системний методи.

Ключові слова: Україна, Росія, історична політика, концепція історії, фальсифікація історії.

71 с. Бібліограф.: 92 найм.

Poroshchuk L. V. Ukraine's past in Russia's historical policy. Specialty 032 «History and Archeology», EP «Publik History». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2020.

The process of formation of the Russian concept of the history of Ukraine is analyzed in the present article. Its origin and transformation during the 19th century and the first half of the 21st century are analyzed in specific historical conditions. The place of Ukrainian history in the Russian imperial concept, its exploitation in the historical policy of Russia and refutation of the created myths concerning the Ukrainian statehood is Scientific novelty. The research is based on the historicist, systematic, scientific objectivist approaches and historical-genetic and system methods.

Keywords: Ukraine, Russia, historical policy, the concept of history, the falsification of history.

71 p. Bibliography: 92 items.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1 Стан вивчення проблеми	7
1.2 Характеристика джерел	15
1.3 Методологічні засади дослідження	18
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ	21
2.1 Імперський вимір української минувшини	21
2.2 Під знаком марксизму-ленінізму: зміни у трактуванні історичного розвитку українського народу у 1920-1930-х рр.....	37
2.3 Радянська версія української історії у другій половині ХХ ст.	43
РОЗДІЛ 3 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ РФ	49
3.1 Сучасний російський науковий вимір історії України	49
3.2 Українська минувшина у шкільному підручнику з історії Росії	55
3.3 Українське минуле у політичному сегменті РФ	61
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	72

ВСТУП

Актуальність дослідження. В умовах інформаційного тиску на Україну, що є складовою багатовимірної агресії з боку Росії, активно використовується історична інформація, що має на меті обґрунтування домагань на терени незалежної держави, у сукупності об'єднана в концепції «Русского мира». Її витoki закладалися російськими істориками протягом «довгого» XIX ст., модифікувались у радянський час у марксистську концепцію та продовжують існувати у сучасному світі. Адже саме у XIX ст. – на початку XXI ст. відбувається спочатку формування офіційної концепції російської історії, яка мала виразно великодержавний характер і мала на меті обґрунтування особливого історичного шляху Російської держави як цілісного організму, а вже потім її всебічне використання владними колами у державній політиці Російської держави.

Вивчення офіційної російської концепції історії України та обставин, в яких вона формувалася, виводить на ознайомлення з історіографічною ситуацією довкола неї, а саме: на гостро послідовну критику ключових її положень з боку українських істориків, особливо в частині української минувшини. Дослідження сутності цієї концепції відкриває нові дослідницькі лінії, пов'язані із характером інтерпретації фактів, процесами розвінчання міфів, які мають спиратися на ґрунтовну джерельну основу.

Об'єктом дослідження виступає російська концепція історії України. **Предметом** є її використання в сучасній історичній політиці Російської Федерації.

Мета роботи полягає у дослідженні застосування російської концепції минулого України в історичній політиці Російської Федерації. Для її реалізації необхідно розв'язати наступні **завдання**:

- визначити рівень дослідження, коло джерел, методологічні засади вивчення даної проблеми;

- проаналізувати погляди російських істориків на ключові явища української історії;
- здійснити порівняння уявлень російських та українських дослідників про українську минувшину; визначити «точки дотику» та «лінії розламу» у поглядах на історію України.
- проаналізувати характер презентації українського минулого у сучасному шкільному підручнику з історії;
- простежити напрямки використання історії України у політиці РФ;
- окреслити сучасні російські міфи щодо історії української державності та напрями їх спростування.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період середини XIX – початку XXI ст. На цей час припало оформлення виразної російської версії історії українського народу, її активного просування та використання у РФ з політичною метою.

Наукова новизна полягає у виокремленні місця української минувшини в російській імперській концепції історії XIX ст. – початку XXI ст., виявленні міфів і перекручень і спростуванні створених міфів щодо української державності. Виокремлено основні теми, які перебували в центрі уваги науковців у різні періоди дослідження зазначеної проблеми. Показані способи маніпуляції історією задля досягнення політичної мети Російської Федерації. Сукупність виконаних завдань дали можливість узагальнити особливості інтерпретації різних аспектів української історії дослідниками основних історіографічних періодів, переосмислити низку оцінок, висновків, стереотипних тверджень, які мали місце, виявити та спростувати розбіжності фактичного й аналітичного характеру.

Науково-практична значущість дослідження полягає у застосуванні здобутого знання до поглиблення вивчення історії формування та розвитку концепції української історії. Результати дослідження можна використовувати при написанні комплексних досліджень з історії України,

історії історичної думки, історичної політики. Його висновки стануть у нагоді у процесі формування історичної та інформаційної політики України.

Результати дослідження були представлені на студентських наукових конференціях ДонНУ імені Василя Стуса (2017-2020) та на Міжнародних наукових студентських конференціях «Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини» (2019-2020), а також у п'ятьох публікаціях: «История Малой России» Д. Бантиш-Каменського – енциклопедія української минувщини» (Вісник СНТ ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2017. Том 1, № 9. С. 12-16), «Україна крізь призму поглядів М. Карамзіна» (Десяті Богданівські читання: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Черкаси, 2018. С. 45-47), «Концепція української історії у полеміці М. Максимовича та М. Костомарова із М. Погодіним» (Матеріали міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2019: історія, політологія, міжнародні відносини». Вінниця, 2019. Вип. 4. С.68-71), «История ВКП(б). Краткий курс» – візитівка тоталітарної історії» (Матеріали міжнародної наукової конференції «Травневі студії 2020: історія, політологія, міжнародні відносини». Вінниця, 2020. Вип. 5. С. 197-200), «А здоровий глузд говорить...Українська історія в російських підручниках» (Вісник СНТ ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2020. Том 2. Вип. 12. С. 109-113).

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження, в її основу покладений проблемно-хронологічний принцип. У дослідженні після окреслення теоретичних засад послідовно розглянуто періоди формування російської історичної концепції, кожен з яких репрезентував зміни та трансформації в рамках цієї концепції. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, дев'яти підрозділів, висновків, списку джерел і літератури. Загальний обсяг магістерської становить 81 сторінка, з яких на основний текст припадає 71 сторінка.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан вивчення проблеми

Історіографія проблеми має два рівні: вивчення місця української історії у загальноросійській концепції та дослідження заломлення цього історичного знання у політичній площині Росії.

Українська складова концепції історії Росії, сформованої протягом XIX – початку XXI ст., має доволі широку історіографію. Вивчали її розпочали дослідники на зламі XIX–XX ст., радянські науковці в рамках марксистсько-ленінської парадигми пропонували своє бачення, сучасні історики з нових позицій критично переоцінюють російський вимір української історії.

У першій половині XIX ст. відбувається активізація національних рухів, зростає суспільне значення історії як науки. У своїх доробках європейські історики звертаються до питань національної ідентичності, формування національних держав. Не стала виключенням і історична наука у Російській імперії. Тому українські історики всіляко намагались шукати витоки власної держави у далекому минулому, щоб науково обґрунтувати та концептуально оформити український історичний розвиток.

Значний внесок у донауковому обґрунтуванні концепції історії України здійснили такі науковці як М. Максимович, М. Костомаров та В. Антонович. М. Максимович (1804–1873) запропонував одну з перших періодизацій української історії, виклавши її у статті «Нечто о земле Киевской» (1864). Відповідно до політичної ознаки він виділив шість етапів – від постання Руської держави до ліквідації Гетьманщини. На основі опрацювання давньоруських літописів він відкинув твердження М. Погодіна про «великоруське населення» Києва та «запустение» Подніпров'я внаслідок монголо-татарської навали [27, с. 188].

М. Костомаров (1817–1885) низкою текстів початку 1860-х рр., насамперед стаття «Две русские народности», «Черты народной южнорусской истории», «Правда москвичам о Руси», «Правда полякам о Руси», «Мысли о федеративном начале в Древней Руси», розвинув ідеї про національні особливості українців, які фактично стверджували існування окремого українського етносу від києворуських часів, наділив українців особливими рисами національного характеру, що докорінно відрізняли їх від росіян і поляків [89, с. 63].

Українська історична думка на рубежі двох століть була представлена фундаментальними дослідженнями національної історії, автором яких був М. Грушевський (1866–1934) [27, с. 212]. Історик у статті «Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» запропонував нову концепцію історії України. М. Грушевський зазначав, що загальноприйнята схема «руської історії» не підходить для характеристики історії розвитку українських земель [16]. Науковець наголосив, що неможливо зв'язувати «київський період» з «володимирським» як стадії одного процесу. На його думку, Київська держава була утворена українсько-руською народністю, а Володимиро-московська – великорусською. Відповідно, київський період перейшов не у володимиро-московський, а у галицько-волинський XIII ст., а в XIV–XVI ст. – у литовсько-польський, тому Володимиро-Московська держава не була ні спадкоємицею, ні послідовницею Київської. Київське правління пересадило у великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, але не треба включати Київську державу до історії великоросійської народності [78].

На тлі революційних потрясінь відбулось становлення радянського тоталітаризму не тільки у сфері владних структур, але і почав проникати в науку. Влада проводила політику, яка базувалась на концепції марксизму-ленінізму і заклала основи для формування чіткої системи комунізації історії та істориків.

Серед основних напрямків української історіографії чималий інтерес сьогодні являє, передусім, державницька школа, що її репрезентують відомі українські вчені-емігранти (В. Липинський, С. Томашівський, С. Рудницький, В. Кучабський та ін.). У працях цих істориків осмислено концептуальні питання української державності, досліджено основні етапи її становлення, простежено історичну тяглість української державності, обґрунтовано з історичної точки зору право українського народу на власну державу [17].

Вагомий внесок у дослідження концепції історії України здійснив Д. Дорошенко. Історик у «Огляді української історіографії» по суті вперше виокремив українську історіографію з контексту російської та польської історичної науки, давалася наукова періодизація її розвитку від найдавніших часів до початку XX ст. [17]. В «Огляді», виходячи з принципу державності, Д. Дорошенко у послідовному хронологічному порядку подає аналіз основних етапів розвитку української історичної науки, характеристику творчості видатних істориків, діяльності українських наукових установ тощо [17].

Ряд нових розвідок опрацював у повоєнні роки Б. Крупницький в історіографічному дослідженні «Українська історична наука під совєтами» (1957) вперше в українській повоєнній історіографії порушив проблему впливів на формування українського національно-державного життя Сходу і Заходу. Це дозволило йому дійти висновку, що Україна була завжди ближчою до Європи за ритмом історичного процесу, що українська ментальність сформувалася на європейському ґрунті, а створені Україною типи культури і характеру органічно влилися в євроукраїнську ментальність [42]. Б. Крупницький спробував висунути нову періодизацію історії України, він подає таку схему: 1) Предісторія України; 2) Князівсько-земські часи; 3) Українські землі в складі Литовсько-Руської держави; 4) Україна колонія шляхетської Польщі і козацький рух; 5) Гетьманська держава 17-18 ст. і етапи її розвитку як станової держави; 6) Україна під Росією і Австрією і національний народницький рух 19 ст. 7) спроби

розбудови української державності в 20 ст. в умовах новітнього колоніального пригнічення [42].

Одне з чільних місць у зарубіжній українській історіографії з 1950-х рр. посів Олександр Оглоблин – голова історичної секції, а з 1970 р. – президент УВАН. У підготовленій ним праці «Проблема схеми історії України XIX-XX століття (до 1917 року)» була продовжена наукова схема М. Грушевського і поширена на все XIX та початок XX ст. О. Оглоблин запропонував макет періодизації історії України XIX-XX ст., яка суттєво відрізнялася від радянської періодизації, що не сповідувала самостійність українського історичного процесу [27]. Також значне місце в історіографічній науці займала Н. Полонська-Василенко, яка у своїх напрацюваннях виокремила дві концепції історії України та Росії. Вона простежила витоки цих концепцій та їхні модифікації в Радянському союзі [61].

До вивчення російського бачення української історії українські науковці долучилися у 2000-ні рр. Наприклад, В. Верстюк у статті «Образ України кінця XIX – початку XX століття в сучасній російській історіографії» дійшов висновку, що російська версія образу України позбавлена логіки довготривалого етносоціального, внутрішнього розвитку. Українство під цим кутом зору виступає як авангард сепаратизму, внутрішній детонатор розвалу імперії [11]. С. Батуріна дослідила образи української історії в російських підручниках, показавши, що при висвітленні вітчизняної історії не робиться територіального розмежування між українською та російською історією, події Національно-визвольної війни висвітлені в контексті зовнішньополітичної активності Московської держави. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України», або ж «украинская автономия», «фактически независимое государство», «российский протекторат» [1, с. 492].

О. Ясь у контексті українського романтичного історіописання XIX ст. приділив увагу М. Максимовичу та М. Костомарову, їхнім ідеям щодо української минувшини та дискутуванню російської версії історії. Також історик проаналізував державницький напрям української історичної науки у 1920-х рр. та марксистську концепцію М. Яворського [90]. О. Толочко звернув увагу на полеміку М. Максимовича з М. Погодіним та окреслив позицію кожного із дослідників [12]. В. Кравченко розкрив сутність поглядів російського дослідника М. Полевого. Зокрема його увагу привернуло твердження, що Малоросія – не Росія і вона має власну, окремішню історію [41].

В аналітичній доповіді «Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації» розглянуто інституційний розвиток українських студій в сучасній Росії. Автори показали, що вивчення минулого України в РФ не належать до пріоритетних академічних спрямувань. Розглянуто репрезентації образу української історії, зокрема в академічній площині з наголосом на контрверсійних питаннях минулого [30, с. 3, 5].

С. Тарасов у навчальному посібнику «Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини XIX – початку XX ст.» проаналізував погляди російських істориків зазначеного періоду на питання української історії, з'ясував концептуальні позиції вчених другої половини XIX – початку XX ст. [76].

В. Яремчук у посібнику «Українська історіографія: суспільно-політична історія» здійснив спробу аналізу української історіографії академічної доби (з кінця XVIII ст. до нинішнього часу) через призму суспільних і політичних контекстів її історії. Дослідник висвітлив як національна історія в українській історіографії трансформувалася в умовах інтеграційного тиску національних історій імперських історіографій і змінних викликів з боку самого українського суспільства [89]. У монографії «Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби» автором досліджено українську радянську історіографію післясталінської доби в

аспекті опрацювання нею історії України. Проаналізовано ідеї, інтерпретації, концепції, які складали зміст уявлень про історію України в історичній науці УРСР середини 1950-х – середини 1980-х років [88].

Важливі проблеми розвитку української історіографії порушені у працях О. Удода. Особливу увагу автор акцентує на ролі історичної науки у формуванні духовних цінностей українського народу, розкриває негативний вплив на її зміст та аксіологічні функції сталінської ідеологізації історії 30-х рр. XX ст. [27]. В. Маслійчук розглянув марксистські схеми української історії на прикладі М. Яворського, В. Сухино-Хоменка, М. Горбаня [48].

Предметом дослідження в колективній монографії «Історик і влада» чи не вперше в українській історіографії висвітлювався механізм взаємодії історика і Влади. Аналізуються такі явища як «синдром комунікації», політизована історія, інструменталізація історії [24].

Окрім вивчення загальної ситуації довкола російських інтерпретацій українського минулого, вітчизняні дослідники проаналізували погляди російських істориків XIX ст. на окремі сюжети українського минулого. Зокрема Д. Бравцев і Л. Новікова порушили проблеми історії козацтва у працях С. Соловйова. Д. Бравцев показав, що в розумінні С. Соловйова козацтво виступало в історії як руйнівний, антидержавний та антинародний елемент. За спостереженням Л. Новікової до уваги російського історика потрапили історія козацьких повстань, діяльність окремих українських гетьманів тощо [9; 47; 55].

Е. Кінан звернув увагу на російські міфи про київську спадщину. Він зазначає: «за доби Івана III та Василя III Московія поширювалася за рахунок старої київської території, але я не бачу причин уважати, ніби вони керувалися якоюсь теоретичною чи ідеологічною програмою, котра настійно радила їм возз'єднати східних слов'ян під прапором відновленої київської спадщини» [32].

Проблеми історичної політики було актуалізовано у науковому середовищі на межі XX-XXI ст. Окремий блок становлять праці, присвячені

загальним питанням історичної пам'яті та історичної політики. Морис Хальбвакс, Аллан Мегилл, Алейда Ассман, Патрик Х. Хаттон, Лариса Нагорна та автори колективної монографії «Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід» розглянули феномен історичної пам'яті, його місце і роль в системі суспільних цінностей, а також механізми актуалізації минулого у пізнавальному процесі. Увага фокусується на генезисі теорій колективної пам'яті на різних історичних етапах і в різних галузях наукового знання, особливостях сучасних стратегій пам'яті, науковому і публічному дискурсі історичної пам'яті, а також роль міфів у цьому процесі [49; 83; 84; 6; 51; 43].

А. Колесников проаналізував, чому історична політика в Росії роз'єднує, а не об'єднує [39]. О. Міллер опублікував статтю, в якій автор розмірковує про природу і механізми історичної політики в Росії, а також пропонує задуматися про наслідки цього явища і про те, чи можна йому чинити опір [50]. Досить цікавою виступає праця «Концепция патриотического воспитания в России: историческая память и гражданское самосознание», в якій висвітлюються сучасні погляди, принципи і пріоритети державної молодіжної політики щодо виховання громадянськості і патріотизму молоді [40].

Питанням II Світової війни та формуванню політики пам'яті в Росії приділяли увагу А. Портнов, Ф. Краватцек та Ніна Фріс, М. Аус, Ю. Обертрайс, А. Хильбреннер [62; 92; 7]. Останні виступили з критикою статті В. Путіна «75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим». Стаття Путіна в журналі National Interest підтвердила, що російський президент продовжує дотримуватися сталінського трактування історії Другої світової війни. У своїй статті Путін стверджує, що «в розгром нацизму — хоч би що зараз намагалися довести — основний, вирішальний внесок здійснив Радянський Союз, Червона Армія» [67].

22 жовтня 2019 р. ГО «Інтерньюз-Україна» представила книгу-дослідження «Ре-візія історії: російська історична пропаганда та Україна». В

ній здійснений аналіз ключових наративів російської історичної пропаганди щодо України та відповідь українських істориків на ці наративи [68].

«НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого» в рамках трьох аналітичних оглядів, представлених в даній публікації, автори з Росії та України розглядають специфіку впливу конфліктів в Придністров'ї і на Донбасі та в Криму на політику пам'яті та історичну політику в пострадянських державах [52].

В аналітичній записці «Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України» проаналізована історична політика Російської Федерації як складник гібридної війни проти України. З'ясовуються російські інтерпретації історії як засіб легітимації політики РФ щодо України та загрози цих інтерпретацій для національної безпеки Української Держави [23]. Аналітична доповідь «Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії» узагальнює результати дослідження, здійсненого в рамках науково-дослідного проекту «Русский мир на Донбасі та в Криму...». В доповіді розкриваються передумови, причини виникнення й пускові механізми реалізації проекту русский мир на Донбасі та в Криму у співвіднесенні з досвідом успішного протистояння йому в решті українських регіонів [87].

Таким чином, огляд наукової літератури показав, що до проблеми місця України в російській історичній концепції та історичній політиці увага дослідників частково приверталася. У фокусі перебували період Русі, її витоки та спадщина. Активно висвітлювалася козацька доба з акцентом на Національно-визвольній війні під проводом Б. Хмельницького та укладенні Переяславського договору. Чимало місця приділено радянській добі, поширенню марксистської схеми історії та місцю українських земель в загальноросійському історичному розвитку. Сучасні дослідники, українські, російські, з далекого зарубіжжя приділили увагу окремим аспектам історичної політики російської Федерації, зокрема щодо української минушини. Водночас, незважаючи на наявний науковий доробок, проблема

місця минулого України в історичній політиці Росії викладена фрагментарно, переважно в контексті інших тем. З огляду на сьогоденну нагальність інформаційної безпеки використання історичного знання у сучасних політичних маніпуляціях та світоглядне підґрунтя потребує спеціального опрацювання.

1.2 Характеристика джерел

В основу магістерського дослідження покладено джерела, які доцільно об'єднати у п'ять груп: законодавчі акти, документи громадських організацій і політичних партій, публіцистичні твори, навчальні посібники та підручники, офіційні електронні ресурси, історіографічні джерела.

Перша група представлена *законодавчими документами*, які розкривають сутність історичної політики сучасної Росії. До таких можна віднести указ президента РФ про створення при Президентові Російської Федерації «Комісії з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії» (2009 р.), «Стратегію національної безпеки РФ до 2020 року», «Концепцію довгострокового соціально-економічного розвитку РФ до 2020 року», «Стратегію розвитку виховання в РФ до 2025 року» та інші. У цих документах, серед іншого, сформульовано сучасні інтереси Російської держави у сфері інтерпретацій минулого, що дозволяє пояснити офіційні інтерпретації українського минулого.

Документи громадських організацій і політичних партій репрезентовано різного роду постановами Комуністичної партії СРСР. Прикладом може служити партійно-урядовий документ «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)», в якому викладено наполегливі настанови щодо вивчення історії України у тісному зв'язку з іншими народами Радянського Союзу та передусім російського. Сформульовані у партійному циркулярі оцінки повинні були стати

обов'язковими для всіх досліджень історії України. Історики мали не стільки досліджувати певні проблеми, скільки підганяти історичні факти під визначені в «Тезах...» схеми [77].

Навчальні посібники та підручники одночасно виступають і інструментом історичної політики, і її результатом, через що є важливими для даного дослідження. На сучасному етапі підручники з історії Росії виступають важливим джерелом для пропагування російського бачення історичного розвитку. У 2016 р. була видана серія підручників для 6-10-х класів для загальноосвітніх організацій, під редакцією академіка РАН А. Торкунова, рекомендовано Міністерством освіти і науки Російської Федерації. Підручник висвітлює ключові питання історії Росії з найдавніших часів до початку XXI ст. Він створений відповідно до вимог Історико-культурного стандарту і ФДОС основної загальної освіти. Доволі показовим для вивчення розчинення української минувшини у російському історичному сегменті за радянської доби є сумнозвісна «История ВКП(б). Краткий курс», що мала формат навчального посібника. Її було створено ЦК ВКП(б) за особистої участі Й. Сталіна та опубліковано у 1938 р. Цей підручник визначав з кінця 1930-х до середини 1950-х років зміст викладання й вивчення історії ВКП(б), чинив прямий вплив на історичну науку та історичну пропаганду в СРСР у той час, оскільки його концепція, створена під керівництвом Сталіна, вийшла далеко за рамки власне історії партії [21]. До дослідження залучено цілий спектр навчальної літератури з історії.

Досліджуючи історичну політику сучасної Росії, доречно звертатися до *офіційних електронних ресурсів*, наповнення яких дає інформацію про основні її напрями та способи реалізації. Такими є сайти «Президент России. Оргкомитет Победа», «Фонд «История Отечества», «Постоянная комиссия по исторической памяти» та інші [65; 82; 64]. Тут розміщується поточна інформація про меморіальні заходи, аналітичні матеріали щодо історичної політики, публікуються документи, які її презентують.

Історіографічні джерела включають монографії, наукові статті, матеріали наукових конференцій, дисертації та їх автореферати. Першу групу джерел представляє багатотомне видання М. Карамзіна «История государства Российского», де описується історія Росії з давніх часів до періоду Смути. У Петербурзі 1816 р. були видані перші 8 томів (друге видання вийшло в 1818-1819 рр.), в 1821 р. був надрукований 9 том, в 1824 р. – 10 і 11. 12 том «Истории ...» так і не був дописаний (після смерті Карамзіна його видав Д. Блудов). Проблематика твору була повністю присвячена імперській концепції історичного розвитку [28].

Монографія М. Погодіна «Древняя русская история до монгольского ига» у двох томах була видана у Москві 1871 р.. У ній викладається історія давньої Русі до початку монгольського завоювання у контексті імперського бачення минулого [58]. У дисертації «О происхождении Руси», захищеній у Москві 1825 р., історик обґрунтовував норманську теорію виникнення російської державності [59].

Ще одним вагомим історіографічним джерелом виступає багатотомна праця С. Соловйова «История России с древнейших времен», 29 томів якої видавалися протягом 1851–1879 рр. [75]. Висвітлення історичних подій доведено до 1770-х рр. У цій праці вперше в російській історичній науці поряд із політично історією були подані сюжети з державного управління, історії господарювання, соціального устрою, зовнішньої політики, побуту, культури. Статті С. Соловйова «Очерк истории Малороссии до подчинения до подчинения ею царю Алексею Михайловичу», перша частина видана у 1848 р., друга – у 1849 р., а також «Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого» видана у 1859 р., висвітлюють козацьку історію, але звичайно у контексті російської [74; 73]. Праця В. Ключевського «Курс русской истории», видана у 1904 р., охоплює період з давніх часів до правління Катерини II [33].

Праця М. Яворського «Нарис історії України», видана у Харкові у 1926 р.. У 1920-х роках ця багато ілюстрована книга витримала п'ять видань

та була рекомендована для використання в школах. Хоча зміст видання підпорядковано тогочасним вимогам ідейно-політичного виховання, заслугою автора було введення значної кількості фактів з історії України. Пізніше окремі положення праць Матвія Яворського зазнали нападок офіційної критики [85].

У 1966 р. М. Брайчевський написав трактат «Приєднання чи возз'єднання?», який піддав критиці «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)» та спростував офіційну версію про «возз'єднання», викрив її фальш і показав, що обіцяний Москвою союз і допомога фактично означали приєднання України до Росії. Робота спочатку поширювалася «Самвидавом», а у 1972 році вийшла брошурою в Канаді [10]. Загалом до магістерського дослідження залучено кілька десятків наукових публікацій, в яких викладено російську версію українського минулого переважно з великодержавних позицій, які й було піддано аналізу.

Наявна джерельна база є цілком достатньою та репрезентативною для вирішення поставлених у роботі дослідницьких завдань, стала фундаментом для дослідження формування концепції української історії, її змін та модифікацій. Завдяки наявним джерелам вдалось зрозуміти витoki зазначеної проблематики та перспективи подолання міфів у сучасній українській історичній науці.

1.3 Методологічні засади дослідження

Опрацювання зібраної інформації потребує дотримання принципів і залучення сукупності методів. Ключовими для даного дослідження стали принципи наукової об'єктивності, історизму, системності, що дозволило здійснювати необхідний науковий аналіз обраної проблеми.

Сутність принципу наукової об'єктивності полягає в тім, що аналіз здобутої інформації повинен тяжіти до неупередженості. Він передбачає

залучення до дослідження максимального широкого спектру наукової інформації, врахування різних точок зору на предмет дослідження. Оскільки у процесі дослідження нерідко маємо справу з суб'єктивними поглядами вчених, які перебувають під впливом різних суспільно-політичних парадигм, то особливо важливо уникати однобічності в оцінці творчого доробку, а в передачі його змісту – неточностей, перекручень. Знання суті питання, взаємозв'язку історичних подій дозволяють виявити упередженість поглядів при висвітленні проблем, пов'язаних з історією України. Та такі роботи в жодному разі не відкидаються. За допомогою даного принципу вдалось простежити процес формування російської концепції історії України та її заломлення історичній політиці Російської держави.

Принцип історизму спонукав до аналізу науково-дослідницької діяльності істориків та їхніх теоретичні концепції при висвітленні історії України на різних етапах, враховуючи при цьому конкретно-історичні умови. На основі принципу історизму були конкретизовані підходи до вивчення української історії у російському науковому та політичному сегментах з позицій динаміки шляхом вивчення взаємозв'язків між історичними наративами та суспільно-політичними ідеологемами.

Принцип системності вимагав від дослідника розглядати погляди на минуле України як частину загальної історичної концепції російських науковців XIX ст., сформатованої довкола ідеї російськоцентризму, якій протистояли українські історики, що займали активну наукову та суспільну позицію, зокрема стосовно окремішності та самобутності українського народу та його минушини.

Дослідження виконане із застосуванням загальнонаукових методів: діалектики, аналізу та синтезу, дедукції та індукції, узагальнення. Діалектичний метод дозволив виявити зміни та наступність у російських концепціях української історії у різні періоди. Аналітико-синтетичний метод допоміг визначити ключові роботи, в яких приділялася увага історії України, виявити змістовні лінії стосовно російського бачення України в минулому,

виходячи із її перебування у складі імперії. Індуктивно-дедуктивний метод допоміг з'ясувати обриси загальної концепції історії Росії та конкретні її елементи щодо українського минулого. Метод узагальнення обов'язковий для формулювання висновків та визначення загальних тенденцій формування неукраїнської концепції історії України.

Працюючи над вивченням процесу формування російської концепції української історії, було проаналізовано історичні праці, офіційні документи, публіцистичні праці XIX-XXI ст. На цьому етапі застосовувалися спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, історико-генетичний. Проблемно-хронологічний метод спонукав виокремленню праць російських істориків, які репрезентували різні покоління науковців. Порівняльно-історичний метод спонукав до зіставлення поглядів на минуле України різних істориків. Історико-типологічний метод став у нагоді для виокремлення російської та української концепцій українського минулого. Історико-генетичний метод дозволив розглядати історичні концепції в розвитку.

Таким чином, комплекс застосованих принципів наукового дослідження, загальнонаукових і спеціально-історичних методів дозволяє всебічно вивчити предмет дослідження, здійснити наукову реконструкцію процесу становлення російського погляду на українське минуле, формування імперської парадигми протягом XIX – початку XXI ст. та простежити її виявлення у системі заходів у межах історичної політики Російської Федерації. В цілому доробок професійних істориків щодо російської концепції історії України та історичної політики, опрацювання різноманітних історичних джерел, застосування сукупності принципів і методів дозволяють розкрити обрану тему.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ РОСІЙСЬКОЇ КОНЦЕПЦІЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

2.1 Імперський вимір української минувшини

Під впливом ідей романтизму, з огляду на піднесення суспільного інтересу до народу, усвідомлення унікальності кожного з них з'являються перші «національні» історії. Серед таких і 12-томна праця російського історика М. Карамзіна «История государства Российского». Покоління українських істориків у цей час лише піднімалося, тому історія українських земель не здобула самостійного окреслення, а розглядалася в контексті загальноросійської, що ми і знаходимо у праці. М. Карамзін практично вважається творцем первісного варіанту імперської концепції, яку його наступники будуть доповнювати та змінювати залежно від власних переконань.

Історія Російської держави бере свій початок, за думкою М. Карамзіна, із 882 року, тобто з початку створення Русі з центром у Києві, так званий «Київський період», на основі об'єднання північного та південного політичного угруповання східних слов'ян [28, Т.1, Гл.2]. Автор розпочинає виклад із характеристики племен, які проживали на даній території. У цей перелік входять не тільки племена, які населяли Давню Русь (поляни, древляни, в'ятичі, радимичі тощо), але й «жили...в Росії численні іноплемянні народи»: меря навколо Ростова, мурома на р. Оці, на південний схід від мері — черемиси, мещера, мордва. Деякі з наведених племен «уже щезли в новітні часи або змішалися з росіянами» [28, Т.1, Гл.2]. Дана обставина дозволяє припустити, що російський історик намагається представити етнічні процеси на землях майбутньої Росії, як поступове заселення цих земель колоністами з Русі, під вплив котрих потрапляють нечисленні фінські племена і асимілюються [53].

Варто зауважити, М. Карамзін у своїй белетризованій «Истории государства Российского» сміливо трансформує етнонім «руський» в «российский» і безапеляційно називає Володимира Святого «князем российским», його дружину - «российским воинством», а всіх південних русичів разом з киянами X ст. - просто «россиянами» [18]. Тому прикметно, що він назвав княжий Київ «матерью городов русских» саме в розумінні «російських міст», вважаючи Київ столицею давньої Росії [28]. Так, автор повідомляє, що кияни послали гінця оголосити Ізяславу Давидовичу, щоб він йшов мирно панувати в столиці Російської держави. Ізяслав, отримавши підтримку задоволеного народу, в'їхав до Києва [28].

Інший приклад. Коли Андрій Боголюбський розпорядився Києвом і віддав його своєму братові Глібу. М. Карамзін пояснює, що князь Андрій Боголюбський, що жив у XII ст., покинув Південну Русь (українську територію), оскільки вона заплуталася в міжусобицях, і вирішив облаштуватися на північному сході, тобто на російській території, де народ «не виявляв ще бунтівливого духу» [36, с. 11]. Гліб і його наступники вже залежали від Андрія, який з того часу став справжнім Великим Князем Росії, і таким чином місто Володимир заступило місце колишньої столиці, завдяки нелюбові Андрія до південної Росії [28].

Таким чином політичний центр «російської держави», що перебував у Києві переноситься до Володимиро-Суздальського князівства, далі до Москви, що в свою чергу підтверджує, на думку історика, право на володіння киево-руською спадщиною Росією. Також дослідник зауважує що, спадкоємність між Москвою та Києвом не культурна, релігійна чи етнічна, а політична [36, с. 12]. Це знову ж таки доводить позицію М. Карамзіна про генетичне продовження Руської держави після феодальної роздробленості на базі Володимиро-Суздальського князівства.

Показово, що характеризуючи роздрібленість Русі, М. Карамзін описує Судзальське, Новгородське князівства як наступників Русі, а також Галицько-Волинське князівство як оборонний щит від нападу ворогів.

Останнє князівство у XIV-XVII століттях він буде згадувати як польські та литовські землі [28].

М. Карамзін згадує Галичину, коли автор пише, що 1187 рік запам'ятався кончиною Ярослава Галицького Осмомисла, який вважався одним з найвідоміших государів свого часу [28, Т.3, Гл.3]. Далі іде розповідь про Романа Мстиславовича, де його описують як ставленика Польщі, що в свою чергу викликало незадоволення «росийского» народу. І лише «князья Росийские могли свержением тирана услужить человечеству [28, Т.3, Гл.3]. Наступний сюжет присвячений Данилу Галицькому. М. Карамзін висвітлює його як князя, котрий чудовими достоїнствами серця і невтомними подвигами затьмарював інших «сучасних Князів Російських» [28, Т.3, Гл.8]. Під тиском монголо-татар древній Київ зник навіки, бо ця, колись знаменита столиця, «мать градов Росийских», в XIV і в XV ст. представляла ще руїни [28, Т.4, Гл.1]. Історик зазначає, що південні області Росії, котрі колись були найкращим надбанням, з половини XIII ст. стали як би чужі для «нашої північної вітчизни», тому логічно, що М. Карамзін в подальшому опускає відомості про ці території і зосереджується на Північних землях [28, Т.4, Гл.8]. Таким чином, історія Русі М. Карамзіним трактувалася винятково як складова історії Московської держави, в якій не знаходилося якогось особливого місця ні українському, ні білоруському народам.

Далі згадок про Україну та українські землі немає аж до кінця XV ст., часу появи козацтва. «Але найважливішим страхіттям для варварів і захистом для Росії, між Азовським і Каспійським морем, стала нова войовнича республіка ... славних Донських козаків» [28, Т.8, Гл.4]. У праці автор говорить про те, що існувала і інша їхня назва – Азовські козаки, які у XV ст. хазяйнували на території Харківщини, постійно турбували своїми набігами «Украйну». Варто звернути увагу на те, що Україна подається під назвою Украйна, ніби окрайна Російської держави. Хоча при згадці про смерть Володимира Глібовича, автор зазначає, що вся «Украина», за словами

Літописця, оплакала цього мужнього Володимира, жахливого для половців, доброго, безкорисливого [28, Т.3, Гл.3].

Українські козаки згадуються лише тоді, коли мова заходить про Дмитра Вишневецького: «Дмитро Вишневецький...був улюбленим вождем Дніпровських козаків і начальником Канева» [28, Т.8, Гл.5]. На острові Хортиця він створив фортецю, де постійно відбивав набіги турків. М. Карамзін наголошує на тому, що Д. Вишневецький постійно просив, щоб «Государь» дозволив називатись росіянином. Цей факт мав засвідчити заснування Запорізької Січі на о.Хортиця під залежністю від Московської держави.

У наступних томах праці, наприкінці XVI ст., зустрічається назва Малоросія: «Ми, в щасливе Царювання Олексія, легко придбали Київ з Малоросією від насильства уніатів» [28, Т.10, Гл.4]. Уже в цьому сюжеті проводиться думка про месіанську роль Російської держави, як визволительки українського народу від влади «чужоземної» церкви. Автор не розглядає українські землі як окрему частину Російської держави або навіть Литовської чи Польської, до яких входили українські території.

Щодо населення України М. Карамзін зображує жителів як волоцюг, грабіжників чи злодіїв: «Ще Іоанн IV, бажаючи заселити Литовську Україну, землю Сіверську, людьми придатними до ратної справи, не заважав в ній ховатися і спокійно жити злочинцям, які втікали туди від страти» [28, Т.11, Гл.2]. Про українців, тобто «українських розбійників», автор пише доволі негативно. Найбільші розбійники для історика – це козаки, які в той час «серед густих очеретів Дніпровських гніздилися зграї Запорожців, пильних вартових і зухвалих грабіжників Литовського Князівства» [28, Т.11, Гл.1].

У наступному викладі згадки про українські землі відсутні, оскільки в центрі уваги – правління російських царів, їхня зовнішня та внутрішня політика. Тому зрозуміло, що М. Карамзін не сприймав Україну як самобутнє історичне явище, дивився на ці землі як одну з багатьох провінцій великої

самодержавної Росії. Навіть точечні згадки про українські землі виразно підпорядковані інтересам імперії.

З часом «История государства Российского» набула статусу класичного зразка російської імперської історіографії. Події минулого в ній тлумачилися з інтересів монархії – як стрижня суспільного життя Росії. Праця М. Карамзіна справила надзвичайно потужний вплив на історичну свідомість росіян. Через 100 років офіційна радянська історіографія, заперечуючи монархічні ідеї Карамзіна, активно посилялася на його концепції трансформації Русі в Російську імперію та існування українського, російського, білоруського народів як єдиної етнополітичної спільноти.

Одну з перших спроб обґрунтування ідеї особливого шляху Російської держави зробив історик і публіцист, дійсний член Петербурзької Академії наук М. Погодін. Свої погляди про нормансько-скандинавське походження Русі він старався підтвердити і зміцнити новими доказами з давніх руських літописів та іноземних джерел і цим самим відкинути прогресивні наукові погляди Ломоносова та представників антинорманських напрямків XIX ст., які стояли на позиціях автохтонного слов'янського походження Русі [46].

Початком російської історії він вважав покликання Рюрика, з чого розпочався перший її етап, який називає норманським [20, с. 255]. Держава російська була заснована в 862 році, за переказом найдавнішого «нашого» літописця Нестора, народом іноземним «Варягами-Русью» [59]. Про єдину державу, на його погляд, можна говорити лише з часів Ярослава, коли всі племена і міста стали підданими одного князя, були одного походження, говорили однією мовою, сповідували одну віру. Удільні князівства з'єдналися через короткий час в руці Ярослава, який власне і став родоначальником всіх «Русских князей» [58, с. 400].

Час від смерті Ярослава до навали монголів вчений датує як удільний період. Саме в цей період відбувається занепад Києва, та зміщення центральної влади на Північні території. Як приклад, історик наводить Всеволода (1176-1212), брата Андрія Суздальського, котрий завдяки своїм

вмінням принизив честь Великого князя Київського та став старшим у всіх значеннях, став Великим князем Володимирським [58, с. 409]. Також М. Погодін зазначає, що відбувається постійне перенесення головного центру князівств – із Новгороду до Києва, далі до Володимира, пізніше до Москви та Петербурга [58, с. 433]. Таким чином, дослідник окреслює чітку лінію державотворення, де вдало поєднано київський період із володимирським, та обґрунтовує право Росії на володіння києво-руською спадщиною.

Третій період – монгольський (до Московської держави). Потім настає нова епоха – європейсько-російська. Сучасний історичний період – час національно самобутній [20, с. 255]. На думку М. Погодіна, історію Російської держави відрізняло те, що вона почалася не з завоювання, а з мирного покликання правителів-варягів. Воно відкрило дорогу «єднання царя з народом», патріархальним гармонійним відносинам між поміщиками і селянами [22].

М. Погодін припускав, що в київські часи Південна Русь була заселена великоросами. Вони створили тут той тип історії, який пізніше знайшов своє продовження у Володимиро-Суздальській історії, а ще пізніше – московській. Великороси (все ще на півдні) створили культуру та літературу, безпосереднім нащадком якої пізніше стала північна Русь і, в кінцевому підсумку, Великоросія. «Південним» же великоросам належить той тип державної традиції (князівської), з якої виростає велике князівство, а згодом і царство Московське [12, с. 333].

Об'єктом критичного аналізу стали положення, які сам М. Погодін вважав абсолютно достовірними й фундаментальними, зокрема: 1) великоросіяни – найдавніші поселенці, принаймні Києва та його околиць; 2) малоросіяни прийшли в цей край після татар; 3) великоруське нареччя є найближчим до церковнослов'янської мови, тобто рідне.

М. Погодін наводить різні аргументи, щоб довести, що церковнослов'янська мова – це давньоруська. До прикладу, дослідник позиціонує те, що Великоросійське нинішнє нареччя є стародавнім

церковним, що древня письмова мова з плином часу проходила через відомі ступені розвитку, що це є органічне продовження, розвиток стародавньої мови, якою Св. Кирил і Мефодій переклали Святе Письмо, або принаймні, найближче до нього, родинне наріччя [58, с. 732]. Історик зазначає, що в літописі постійно зустрічаються слова і звороти, як не церковні, так і не Малоросійські, «ми зустрічали всюди слова, обороти, форми Великоросійські» [58, с. 734]. Ще одним аргументом підтвердження своєї теорії М. Погодін наводить слова, які зустрічаються в літописі щодо житла, одягу, їжі, котрі аж ніяк не Малоросійські. «Везде вы видите избу, а не хату...» [58, с. 734]. Із цього дослідник доходить до висновку про те, що якщо мова не мала ніякого відношення до малоросів, то і відповідно літописи їм не належать, відповідно інше плем'я мешкало в Києві, біля Києва, а не «Малороссіяне – Поляне-Великороссіяне» [58, с. 735]. Тобто історик намагається обґрунтувати ще одну причину привласнення Русі.

М. Погодін висунув так звану теорію про «запустіння середнього Подніпров'я», в якій доводилося, що населення Наддніпрянщини до монгольської навали за етнічною характеристикою було російським. «Малоросіяни, що живуть нині в стороні Дніпровській і окружній, прийшли сюди після татар від Карпатських гір, де вони жили, як у своїй колисці, і зайняли спустошені татарами місця київських великоросіян, які відсунулися на північ. Малоросіянами могли бути заселені здавна: Галіція, Подолія, Волинь; з Волині малоросіяни, можливо, перейшли до торків, берендеїв, залишків печенігів, чорних клобуків і залишили там нове плем'я козацьке» [58]. Таким чином, М. Погодін доводив, що новий етнос, зайнявши собою колишні землі великоросів, став творцем іншого етносу – українського, який не мав безпосереднього генетичного зв'язку із києво-руською добою. М. Погодін стверджував, що в дотатарські часи на Київщині не було малоросів. При цьому в якості аргументу він наводив факт відсутності в українців пісень про ті часи, тоді як, наприклад, пісні про Рівноапостольного князя Володимира звучать по всій Росії [58].

Таким чином, М. Погодін, відштовхуючись від ідей своїх попередників В. Татищева, М. Карамзіна, обґрунтовував монопольні домагання Російської імперії на давньоруську спадщину. Як історик, він апелював до списків давньоруських літописів, що були йому доступні. На хибність методики та сутності концепції одразу вказали його сучасники, які репрезентували український погляд на історію Русі.

Спростування погодінської теорії дали українські історики М. Максимович і М. Костомаров. М. Максимович у четвертому листі доводить тезу про неперервність українського державотворчого процесу і водночас докоряє М. Погодіну в спробі перекреслити історичну пам'ять українців: «А ти, невідомо чому, виводиш нас, Малоросіян, з Карпатських гір,...тоді як ми і прадіди наші завжди думали і говорили, що ми жили тут, по обидва боки Дніпра, з незапам'ятного часу ...! Що у нас у Києві оселились на княжіння Аскольд і Дір, а за ними віщий Олег с Рюриковим сином. Що у нас у Києві розпочалося і від нас розійшлося у всі кінці Руського світу, життя». М. Максимович наполягав на тому, що назву «Русь» московські землі успадкували від Руської держави з центром у Києві: «Ми Малоросіяни, залишилися як і раніше у своїй родимій Київській стороні,... ми залишилися на корені, з якого не здатні були зірвати нас жодні вихори і буревії, навіть гроза Батіївська...» [44, с. 209]. Таким чином, М. Максимович хотів довести недоречність говорити про пустку на території Наддніпрянщини після монгольської навали, оскільки народ у повному складі нікуди не переселявся. Після наведення ряду прикладів, що доводять хибність погодінських аргументів великоруського походження твору Нестора-літописця, М. Максимович підсумовує: «доводити, що до навали Татарської на Київ не було Малоросійського народу на Русі Київській, – для мене все одно, якби доводити, що до навали Польської на Москву не було Великоросійського народу на Русі Московській» [44, с. 230].

У так званій погодінській гіпотезі найбільше дивують не очевидні хибні історичні дані, а факт підтримки її владними колами Російської імперії.

Адже для держави це була правильна імперська концепція, яка через століття буде реанімовуватись у площині ідеї «Русского мира» зразка ХХІ ст. Дослідник припустив, що церковнослов'янська мова (якою писані всі пам'ятки київського часу) була не книжною, а живою мовою, якою розмовляли на теренах Русі. Її він вважав найближчою до російської мови, а цю останню рішуче відрізняв від мови української. Відтак, у нього виходило, що київські пам'ятки, написані церковнослов'янською мовою, залишені великоросами [12, с. 337].

В середині ХІХ ст. українською історією зацікавився російський науковець С. Соловйов, який репрезентував наступний етап в опрацюванні російської історії та який вважався лідером державницької школи в російській історичній науці. Найбільш відомим його доробком є 29-томна «История России с древнейших времен». Не менш цікаві праці історика, які стосуються України козацької доби, наприклад, «Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу», «Малороссийское казачество до Богдана Хмельницкого».

«Ми поставили за мету статей своїх зробити скільки-небудь критичний погляд на історію Малоросії», – зазначав С. Соловйов в «Очерках истории Малороссии» [47]. Метою російського науковця, серед іншого, стало «вивчити історію всіх народів, які зійшли з історичної арени» [47]. За його логікою до таких народів були зараховані й українці. Одна з головних цілей творів С. Соловйова – дати уявлення про історію Росії як цілісний, закономірний процес [20, с. 230]. Обробити і систематизувати величезну масу фактів можна було тільки підпорядкувавши факти теорії, що неминуче призводило до неминучого нав'язування фактами заздалегідь прийнятої схеми [45].

Виклад історії у праці «Истории России...» С. Соловйов розпочинає з часу заселення земель майбутньої Русі давніми слов'янами. Він досить мало згадує про українські землі, основна увага зосереджена на Новгороді, Смоленську та Ростові. Але, звичайно є відомості про Україну, в основному

про Київ. «Давню Русь у найтіснішому сенсі цього слова становила країна біля Києва, на західному березі Дніпра, земля полян... Київська область ... залишається країною козаків до повного державного розвитку, який розпочався у Північній Русі» [75]. У час після захоплення Києва Олегом С. Соловйов виділяє кілька князівств на території України: «Південно-Західна, давня власне Русь (князівства Київське, Переяславське, Чернігівське, Смоленське, Волинське, Турівське)». Цікаво, що історик стосовно руської доби вжив назву «Україна»: «Першою справою Олега в Україні було будівництво міст...» [75]. Русь заснувалася спершу в «польській (степовій) українні», у цього терміну тоді було значення, також географічне, але вказувало на центральну сцену історичних подій – поле, степ. Згодом, писав С. Соловйов, для «лісної» Московської держави, що просувалася до степу, польська (пов'язана з полем) «Україна» була тотожна «окраине» [55].

Дослідники вважають, що інтерес С. Соловйова до української історії проявився під впливом прочитання «Історії Русів», яка вперше була видрукувана в Москві в 1846 р. Російський історик не поділяв більшості думок автора цього героїчного памфлету. Насамперед, С. Соловйова не влаштовувала концепція будови твору. Він не сприймав проголошення самобутності українського історичного процесу та виразний український патріотизм анонімного автора. Адже, на погляд С. Соловйова, Україна – це «південна Русь», стрижнева складова Західної Росії, яка, на відміну від «північної», мала «слабкість державного побуту», завдяки цьому після татарської навали потрапила під владу Литви (фактично сформувавши цю державу). Але, на його думку, найгіршим злом стало те, що Литва з'єдналася з Польщею [47]. З цього часу «південна Русь» була змушена, для збереження своєї народності, вести «безплідну для свого народного розвитку боротьбу з Польщею», результат якої залежав, на думку історика, від посилення «північної Русі» [75].

Для С. Соловйова, як для російської історіографії загалом, українська історія вважалася невід'ємною частиною російської. Періоди, коли

українські землі не входили до складу Московської держави, на його переконання, були позначені прагненням до визволення з-під Литви чи Речі Посполитої з неодмінним приєднанням до Московії [47].

Найвиразніше бачення С. Соловйовим історії України простежується в його міркуваннях про процеси в українських землях у козацьку добу. Найповніше ці ідеї викладені в «Очерках...» та «Истории России с древнейших времен». С. Соловйов погоджується з думкою М. Карамзіна про те, що слово «козаки» сягає часів Русі. Ця назва належала тюркським народам, які жили на берегах Дніпра нижче Києва – торки та берендеї. Іншою їхньою назвою є «черкаси» [9]. Ці «козаки» жили як вільні люди, не бажаючи підкорюватись будь-якій владі, на неприступних островах Дніпра. До них приєднувалось чимало росіян, котрі змішувалися з ними і вже у X ст. козацьке населення є майже повністю російським. Саме ці козаки й були основою малоросійських козаків, яких нерідко називали черкасами [9].

Характер козаків С. Соловйов визначає так: «козак шукав в степу через втечу із суспільства лише особисту свободу...він біг...для того, щоб бути вільним козаком...вольний козак зовсім не хотів працювати або працювати якомога менше, хотів жити за чужий рахунок, за рахунок чужої праці» [9]. Звідси витікає різко негативна оцінка Соловйовим козацтва. Він виступає проти ідеалізації цих козаків у народних героїв, котрі вбачали у цьому явищі протест проти несправедливого суспільного устрою.

Вперше антидержавницький, анархічний характер діяльності запорозьких козаків проявляється, за С. Соловйовим за часів Стефана Баторія, коли ті нападали на турецькі володіння, втягуючи Польську державу у протистояння з Туреччиною. В якості позитивного моменту російський історик називає виникнення поселень козаків, які створювали своєрідну лінію укріплень, що захищали російське населення від спустошувальних нападів татар [9].

С. Соловйов акцентує увагу на тому, що ще в «давній Русі» напади «степових хижаків» призвели до відтоку населення на північ, посилення

північної Русі, послаблення південної, до «поділу занять між північними і південними руськими людьми». Вже у «давній Русі», на думку історика, відбувся «поділ її населення на північне, віддане мирним заняттям, і південне, українське, і степове – козаків» [55].

Б. Хмельницького історик оцінює з позиції інтересів Московської держави. На його погляд, гетьман як видатний полководець і мудрий політик здійснив справу народної більшості – приєднав Україну до Московії. При цьому С. Соловйов вважав, що гетьман, переслідуючи власні інтереси, порушував єдність державного руху, чим завдавав удару цареві [75, Т.10, Гл.4].

Переяславсько-московські домовленості між Україною та Московським царством потрактовані як беззаперечне підданство першої другій, яке було вкрай необхідне обом сторонам [74, с. 264]. Історик вважав, що Україна тоді не могла бути самостійною і водночас бажала підтримати свою «напівсамостійність». Вона представляла собою «хаос, внутрішню боротьбу» суспільства, провина за що покладалася ним на гетьмана, старшину і полковників.

В основі переконань С. Соловйова щодо українсько-російських відносин лежала концепція російської великодержавницької історіографії про відсутність і неможливість існування окремої української держави. На його погляд, найоптимальнішим центром тяжіння для України виступала Москва [47]. Дослідник на користь цього наводив такі аргументи: по-перше, українці та росіяни – одна народність, по-друге, між Москвою та Україною існувала єдність віри; по-третє, виношувалася велика «історична місія» збирання києво-руської спадщини в руках її законних володарів – московських царів [47]. «Під владою польською, – писав С. Соловйов, – Малоросія піддавалася гонінню на православ'я: природно і необхідно виникала думка приєднатися до такої держави, де подібне гоніння було б неможливе. Такою була православна ж і єдиновірна держава Московська ... Москва доставляла Малоросії охорону її вищого інтересу релігійного,

Малоросія повинна була прирівнятися до Москви, щоб не зашкодити державному інтересу всієї Росії» [47, с. 26].

С. Соловйов надавав винятково позитивно характеристику політики Московської держави в Україні. З цією метою в «Истории России с древнейших времен» автор доволі детально пояснює внутрішню ситуацію в українських землях, наголошуючи на внутрішній нестабільності. Ключова провина покладалася на козацьку старшину, яка наче б то піклувалася лише про власну вигоду. Його дивувало, що кожен в Україні розумів права та вольності по-своєму. Обурювало історика недотримання домовленостей щодо здійснення спільної зовнішньої політики, про що сказано так: «було порушено самим Хмельницьким тогочасне право ... щоб Малоросія мала однакову політику з Москвою» [75, Т.11]. С. Соловйов був переконаний у необхідності «навести лад» і встановити податки. Щирий подив історика викликає опір московському втручання: «але за першої спроби підіймався страшне ремствування і хвилювання; звикли жити без будь-якого нагляду, звикли брати, що кому заманеться, і втручання уряду, що затребуване необхідністю ... стало нестерпним посяганням на права та вольності! Чий права і вольності?» [75, Т.10, Гл.1]. У цих слова виразно промовляє С. Соловйов – державник, для якого народовладдя перебувало поза межами розуміння.

Доволі показовою для розуміння ходу думок С. Соловйова є оцінка постаті І. Мазепи. Історик характеризує ситуації в Гетьманщині (в його лексиконі – Малоросії) як «сумну», що зумовлювалося зміною землевласників внаслідок поширення влади козацького війська на чолі з гетьманом, що, на його думку, лягло тяжко на все населення. У такій ситуації великі сподівання покладалися на гетьмана Мазепу, який спочатку виявляв відданість цареві і здавався винятком серед «непостійних черкас» [75]. Але С. Соловйов з розчаруванням відзначає, що гетьман таким винятком не став, про що він пише: «Мазепа так часто змінював присягу, що ця зміна стала йому за звичай, і якщо він був вірний, то тільки за розрахунком» і далі:

«Слабкий замішаний у боротьбу між сильними, Мазепа шукав порятунку собі та вітчизні, матці Україні, у хитрості, двоєдушші» [75, Т.15, Гл.4].

Водночас цікавою думка є про скасування козацтва. «Те, чого не встигла зробити стосовно західних козаків держава слабка, то здійснила сильна». Він мав на увазі перемогу Російської імперії над козацтвом, ліквідацію козацького «побуту», який був «несумісним з вимогами держави» [47].

Отже, С. Соловйов відстоював великоросійську імперіалістичну концепцію щодо України та її історії в цілому. Хоча це не завадило йому висвітлити героїчні постаті нашого минулого, діяльність яких не протирічила політичним інтересам Москви. С. Соловйов не вийшов за межі традиційного для російської історіографії великодержавництва.

Найвідоміша праця В. Ключевського – «Курс русской истории» у п'яти частинах. Вчений працював над ним понад три десятиліття, але зважився опублікувати її лише на початку 1900-х рр. У ній автор описує російську історію від найдавніших часів до правління Олександра II.

Україну дослідник розглядав у контексті історії «Російської держави» або «російського народу», починаючи від «Київського періоду» як нібито початку «російської державності». Ця тенденція простежується в дослідженні ним міграції слов'ян із Подунав'я та Прикарпаття; процесу створення Русі на основі боротьби родового і державного начал; еволюції політичних форм, з яких «Київське велике князівство стало висхідною точкою подальшого політичного розвитку нашої країни», – писав історик. «Великорос вийшов на арену історії разом з князем Андрієм Боголюбським» (тобто в другій половині XII ст.), – писав В. Ключевський, що в спростовує тезу Росії про раніше становлення держави [35].

Цікавими є погляди дослідника на укладання Люблінської унії та її наслідки. В. Ключевський вважає, що території, які увійшли до Речі Посполитої – Піляшшя, Волинь, Поділля та «Украйна» – належали Московській державі. Але варто зазначити, що історик назву «Украйна»

поширював лише на територію Київської, Полтавської та частини Чернігівської губерній [35].

Щодо козацтва, автор зазначає, що тікаючи від неволі, яка міцною петлею затягувала селянина, сільське населення посилено виходило з внутрішніх областей Корони і Князівства до безмежним степів «України», спускаючись нижче по Дніпру і Східного Бугу, куди ще не встиг пробратися шляхтич [35]. Найбільш знатні і високопоставлені люди, князі Острозькі та Вишневецькі, пани Потоцькі, Замойські брали участь в розкраданні казенних пустель по Дніпру і його степовим притоках справа і зліва. Завдяки цьому степова Україна швидко оживала. Одночасно із заселенням йшло зміцнення степів, без якого воно було неможливо. Ці поселення серед постійної боротьби з татарами склалися в військові суспільства, що нагадували ті «застави богатирські», якими ще в X - XI ст. огорожували степові кордони Русі. З цих товариств і утворилося «малороссийское казачество» [35].

Дослідник зауважує, що в XVI ст. козаками звали найманих робітників. Пізніше цього бродячому, бездомному класу в «Московській Русі» засвоєно було звання вільних гулящих людей, або вольниці. Особливо сприятливий ґрунт для розвитку знайшов цей люд в південних краях Русі, суміжних зі степом [35]. В. Ключевський називає «первісною батьківщиною козацтва ... лінію прикордонних зі степом російських міст, що йшла від середньої Волги на Рязань і Тулу, потім переламувалась круто на південь і впиралась в Дніпро по межі Путивля і Переяслава» [35]. Таким чином, В. Ключевський присвоює першість і більшу значущість рязанським козакам, а потім і донським і лише у XVI ст. «головне поселення запорожців виникло на найближчому до порогів острові Хортиці. Це і була знаменита у свій час Запорізька Січ» [35].

Наступним епізодом, де певним чином висвітлюється історія України, стає період Національно-визвольної війни. Історик зазначає, що у 1648 році піднялися козаки малоросійські; з України просили Москву допомогти, щоб обійтися без зрадницьких татар, і взяти Україну під свою державу. Москва не рушала, боячись порушити мир з Польщею, і 6 років з нерухомим

цікавістю спостерігала, як справа Хмельницького, зіпсована татарами під Зборовом і Берестечком, хилилася до занепаду, як Малоросія спустошувалася союзниками-татами і, нарешті, коли країна вже нікуди не годилася, її прийняли «под свою высокую руку», щоб перетворити правлячі «Украинские классы» з польських бунтарів в озлоблених московських підданих [35].

В. Ключевський висловлює думку, що ні Московія, ні Гетьмачина не хотіли розкривати справжні наміри щодо один одного: Москва прагнула прибрати до рук українське козацтво, з обов'язковою вимогою, щоб по українських містах сиділи московські воєводи з дяками, а Богдан Хмельницький розраховував правити Малоросією під віддаленим сюзеренним наглядом московського царя [35].

На його думку, Москві війна з Польщею була не вигідною, але вона розглядала приєднання Малоросії як на «продовження територіального збирання Руської землі», відторгнення обширної руської області від Польщі до вотчини московських государів, і по завоюванні Білорусі та Литви в 1655 р. поспішили додати до царського титулу формулювання «всея Великия и Малыя и Белья России самодержца Литовского, Волынского и Подольского» [35]. Таким чином, політика щодо Малоросії поставила Московську державу у скрутне становище, що в подальшому призвело до втрати Литви, Білорусі з Волинню та Подолією «ледве-ледве...утримали лівобережну Україну з Києвом на тому боці Дніпра» [35].

Незважаючи на те, що В. Ключевський був учнем С. Соловйова, він відступив від певних засад цієї великодержавницької концепції. Йому вдалось висвітлити події української історії у героїчному плані, показавши певну слабкість Московської держави порівняно з її сусідами.

Таким чином, російські історики XIX ст. започаткували імперську концепцію історичного розвитку, яка заклала основи трактування української історії як підпорядкованої загальноросійському історичному процесу. Концепція М. Погодіна щодо Русі одразу викликала критику з боку М. Максимовича та М. Костомарова, а згодом В. Антоновича та

М. Грушевського, які послідовно обґрунтовували Русь як важливий етап в історії українського народу. Ця дискусія заперечила прагнення офіційної імперської науки позиціонувати український народ як вторинний придаток єдиної нації.

2.2 Під знаком марксизму-ленінізму: зміни у потрактуванні історичного розвитку українського народу у 1920-1930-х рр.

Зародження марксистського напрямку в історичній науці, його розвиток у 1920-ті рр. і зникнення (точніше, переродження) на межі 1920-1930-х рр. пов'язано з формуванням радянської політичної традиції, утвердженням радянської моделі вітчизняної суспільно-політичної думки. Становлення методологічної основи української марксистської історіографії відбувалось у річищі матеріалістичного розуміння історії та у напрямку поступового перетворення марксизму з наукової парадигми в ідеологічне підґрунтя радянського тоталітаризму [13, с. 221-222].

Найбільшими осередками поширення марксизму були організовані наприкінці 1922 – на початку 1923 рр. Український інститут марксизму в Харкові, кафедра марксизму (з 1924 року — Український інститут марксизму-ленінізму) при ВУАН у Києві, частково Істпарт — постійна комісія з історії української революції й Комуністичної партії при ВУЦВК [31, с. 180-181].

Постановою РНК УРСР від 26 квітня 1921 року в усіх вищих навчальних закладах вводилося обов'язкове викладання таких предметів, як «Розвиток суспільних форм», «Пролетарська революція...». Для теоретичного, методологічного, кадрового забезпечення цих і деяких інших ідеологічно важливих дисциплін було створено Комуністичний університет ім. Артема в Харкові (1922–1938). В міру підготовки марксистських кадрів у вузах від середини 1920-х рр. почали відкриватися власні кафедри

марксизму-ленінізму, які проіснували до кінця 1980-х рр. [31, с. 180-181]. Перед кафедрами історії України ставилося завдання дати марксистське трактування подій та явищ минулого з позиції класової боротьби [27]. В 1928 р. було засноване Українське товариство істориків-марксистів, першочерговим завданням якого ставилася розробка марксистської методології історії. Історик розглядався як ідеологічний «боєць партії», «пропагандист її політики», марксизм закладався в основу професійної підготовки науковців. Це все мало стати ідеологічним знаряддям партії більшовиків [27].

Історики в Україні 1920-х рр. не були самостійними учасниками суспільно-політичного життя. Лише окремі з них, носії більшовицького світогляду чи його українських версій (націонал-комунізму), були залучені до вироблення державної політики. Проте головні рішення навіть у царині науки ухвалювало партійно-політичне керівництво СРСР [89].

Першою загальнообов'язковою більшовицькою в СРСР була концепція історії М. Покровського. В основі її лежала ідея інтернаціоналізму [61]. За своєю суттю історія Покровського була винятково імперською. Історія України відігравала в ній роль лише невеликого епізоду. Виклад російської історії Покровський починав з «київської доби», без упереджень наслідуючи давню великодержавну схему. І попри визнання імперської сутності царизму та сміливе трактування окремих моментів української історії, у викладі Покровського історія України була лише частиною російського «відсталого» історичного процесу [48].

Одним із найяскравіших представників українських марксистів став М. Яворський, який прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України [90]. Він відстоював парадигму «класової боротьби», що «завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій» [85].

М. Яворський прагнув прилаштувати періодизацію історії України під ідеологічну концепцію, щоб «дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксівської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури» [90]. Автор подає таку періодизацію: «1) феодальне суспільство з натуральним господарством; 2) дворянсько-кріпацьке суспільство з грошовим хазяйством; 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство; 4) період соціалістичної революції» [85, с.21]. Загалом М. Яворський вважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомі підстави для виявлення схожості революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства [91].

Минуле України М. Яворський пропонував розглядати в двох аспектах: як історію, що входить у загальноросійський (а для деяких регіонів – у загальнопольський чи австрійський) процес, та як своєрідну, сповнену специфічних особливостей власне національну. «Історія України, – писав він, – як взагалі історія деякої нації, що розвивається до міжнародної пролетарської революції, – національна історія, але не в силу того, що на ній складається внутрішній процес однієї тільки української народності, абстрагованої від її дійсності...». М. Яворський не виключав з «національної історії» інші народи, розуміючи під цим терміном розвиток української нації до її самовизначення [29].

«Козацьку революцію» М. Яворський називає «дворянською революцією». Відтак її призначення історик убачає у тому, щоб звільнити «місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства». Цю революцію він репрезентує у вигляді трьох послідовних етапів: а) перший етап до Зборівської угоди (серпень 1649 р.); другий – до Переяславського договору 1654 р.; третій – до Полтавської битви 1709 р., котра увінчалася крахом Гетьманщини та кінцем І. Мазепи. На його думку, Гетьманщина вже за часів Хмельниччини доволі швидко набула «форми диктатури гетьманської влади» [90].

Розгортання «козацької революції» подається вченим у відповідному «класовому освітленні». Перший етап революції характеризувався спільною боротьбою козацтва та селянства супроти магнатів і шляхти. Натомість другий етап був часом «роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури», що призвів до стану суспільного дуалізму «козацького і магнатського режиму з перевагою першого». Підсумком цього етапу, за візією М. Яворського, став українсько-російський договір 1654 р. «Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів», – відзначає історик [90].

Цікавим є висвітлення діяльності Кирило-Мефодіївського товариства. На думку М. Яворського, воно репрезентувало інтереси й устремління «молодого національного українського дрібного капіталу та молоді української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціальне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського феодалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руками представників дрібної української буржуазії, себ-то інтелігенції». М. Яворський фактично вибудовує особну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові і соціокультурні передумови [90]. Взагалі марксистський напрямок і його лідер прагнули «уникнути» (саме «уникнути» – за влучним висловом А. Санцевича, а не подолати чи обійти) обмеженість великодержавницької ленінсько-сталінської концепції щодо історії України – шляхом розширення проблематики та хронологічних меж досліджень, тобто в еkleктивний, позитивістський, механістичний спосіб [71, с. 40].

Отже, М. Яворський, якого визнають засновником марксистського напрямку, відстоював марксистсько-ленінську концепцію та намагався висвітлити історію України через призму класової боротьби. У 1920-х рр. яскраво простежується співіснування імперської історіографічної думки та

відбувається формування нового бачення історичного поступу. Друга половина 1920-х рр. – 1930-ті рр. характеризувались ідеологічним наступом на історичну науку, відбувалось інституційне оформлення марксистської концепції. Історичний розвиток потрактовувався винятково через класову боротьбу, основна увага зосереджена на пролетаріаті, історія підганялася під шаблони класових змагань.

Одіозно знаковою подією сталінської епохи став вихід в 1938 р. підручника «История Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков). Краткий курс». Книга одразу стала «еталоном» при висвітленні вітчизняної історії кінця XIX – першої третини XX ст. З самого моменту появи «Короткого курсу» ВКП (б) направила всі сили на масову пропаганду його положень. Радянська пропаганда оголошувала «Короткий курс» основним і незамінним джерелом оволодіння більшовицької теорії. Із постанови ЦК ВКП (б) від 14 листопада 1938 р. можна чітко виокремити мету створення даної праці – «необходимо было дать партии единое руководство по истории партии, руководство, представляющее официальное, проверенное ЦК ВКП (б) толкование основных вопросов истории ВКП (б) и марксизма-ленинизма, не допускающее никаких произвольных толкований» [63].

Радянське керівництво за допомогою вивчення «Короткого курсу» прагнуло підвищити пильність молоді в роботі з пошуку і викриття «ворогів народу», а також переконати молодь в необхідності проведених репресій [86]. Радянські активісти і пропагандисти, будучи провідниками партійної політики, агітували молодь вивчати «Короткий курс історії ВКП (б)». Комсомольці виступали з доповідями, організовували масові читки і бесіди, присвячені вивченню історії ВКП (б) [56].

Розгорнуту статтю про роль «Короткого курсу» в історичних дослідженнях опублікувала член-кореспондент А. Панкратова, якій належала ключова роль пропагуванні сталінських постулатів в історичній науці. «Краткий курс» – это еще и эффективное оружие против внутренних уклонистов, тех, чьи работы по тем или иным причинам не сумели вписаться

в магистральное направление советской идеологии. Их ошибки связывались с наследием буржуазной науки, что органично вписывалось в идеологемы кампании борьбы с «буржуазным объективизмом». Такими в її розумінні виступали українські дослідники, на яких здійснював свій вплив М. Грушевський та інші науковці національно-державницького напрямку; «Украинские историки, находясь под влиянием идей буржуазных националистов, совершили грубые просчеты в «Кратком курсе истории Украины»... Не были вскрыты закономерности исторического развития Украины; основные периоды ее истории различаются не по способам производства, а по внешнеполитическим ситуациям, какие складывались на Украине в тот или иной период...» [79].

Таким чином, «Історія ВКП(б). Короткий курс» 1938 р. та всі наступні видання мали стати настільною книгою для радянських громадян. У цій праці були окреслені чіткі позиції та догми, яких потрібно було хорстко дотримуватись у потрактуванні історії.

Змальовуючи становище територій, що входили до Російської імперії, наголошувалося на обійнятті всіх державних посад російськими чиновниками, а всі справи в установах, судах велися російською мовою. Було заборонено видавати газети і книги на національних мовах, у школах заборонялося навчатися рідною мовою. Царський уряд прагнув задушити всякий прояв національної культури, проводило політику насильницького «обрусіння» неросійських національностей. Царизм виступав в якості ката і мучителя неросійських народів [21, с. 5-6]. Такий посил готував ґрунт для демонстрації історичної справедливості постанови партії більшовиків і в подальшому її приходу до влади.

У тексті акцентується увага на революційних подіях 1905-1907 рр. При цьому наголос зроблений на виступах робітників, селянському русі, повстанні на броненосці «Потемкин». Прикметно, що у процесі викладу вказуються міста, губернії, але назва «Україна» не фігурує зовсім [21, с.144].

Характеризуючи процес виникнення партій після маніфесту 17 жовтня, згадуються лише загальноросійські партії, українські навіть не називаються.

У «Кратком курсе» детально викладена владна версія приходу більшовиків до влади. При цьому про таке явище як Українська революція не йдеться. Переговори у Брест-Литовську потрактовано як ті, що велися для запобігання захопити величезні шматки території колишньої царської імперії «німецькими імперіалістами», які прагнули Польщу, Україну і Прибалтійські країни перетворити в залежні від Німеччини держави [21, с. 211]. Німецький імперіалізм, вдершись у Радянську країну, задався метою повалити Радянську владу і перетворити нашу батьківщину в свою колонію. На погляд авторів, Україна у 1918 р. відокремлювалася від Радянської республіки і перетворювалася на васальну (залежну) німецьку державу [21, с. 212].

«Німецькі імперіалісти» відірвали від Радянської Росії та ввели на Україну на прохання «білогвардійської Української Ради» свої війська і стали «нелюдяно грабувати і пригнічувати український народ, забороняючи йому підтримувати яку б то не було зв'язок з Радянською Росією» [21, с. 222-223]. Але, як пишеться у тексті, внаслідок революційних подій у Німеччині радянська влада була відновлена, а Україна була звільнена від «гніту германського імперіалізму» [21, с. 226].

Отже, у «Кратком курсе» була сформатована концепція історії не лише ВКП(б), а і СРСР загалом. На його сторінках бачимо штампи на кшталт «радянського будівництва», «пролетарського інтернаціоналізму», «подолання опору куркулів у процесі колективізації сільського господарства», «незначні помилки в колгоспному будівництві» та інші, що були покладені в основу концепції вітчизняної історії на кілька десятиліть і які на догоду партійно-державній верхівці СРСР викривлювали реальні події, драматичні, а багато в чому і злочинні. Показово, що в цій концепції місця Україні вже не було.

2.3. Радянська версія української історії у другій половині XX ст.

Після короткої «відлиги» під час Другої світової війни, радянська історіографія поглиблювала ідею «внутрішньої єдності давньоруського народу». Російський історик А. Панкратова виступила з новим завданням – «вивчення проблеми формації племен», основу якої творить ідея, що Київська Русь була «колискою руської народності» [61, с. 48]. На зміну деякому послабленню партійного контролю за проблематикою і змістом досліджень істориків у роки війни, прийшли жорсткий партійний диктат. Найменший вияв національної свідомості трактувався не інакше як українсько-німецький націоналізм, бандерівщина, антирадянська пропаганда [27].

Нове піднесення Російської імперії в її радянській модифікації в атмосфері переможної ейфорії повоєнних років спричинило інтенсивні пошуки модернізованих неоімперських історичних схем, які б легітимізували тотальний контроль Москви [18]. У повоєнні роки цю проблему вирішував В. Мавродін концепцією давньоруської народності, яка активно використовувалась з 1950-х рр. Її суть полягала в тому, що державу Русь зі столицею в Києві заснували не українці чи росіяни, а представники окремого східнослов'янського етносу – давньоруської народності. Остання була розчленована внаслідок окупації території Русі татарами, Литвою та Польщею. Так з уламків давньоруської народності у пізньому середньовіччі постали росіяни, українці та білоруси. З цих позицій захоплення Москвою та Петербургом територій України та Білорусії фактично виглядає як поновлення історичної справедливості і здійснення заповітної мрії про возз'єднання з росіянами самих українців та білорусів [18].

Зручною нагодою і, одночасно, приводом для оприлюднення напрацьованих під керівництвом «історичного фронту України» історіографічних директив у вигляді стрункої системи стала підготовка до відзначення 300-річного ювілею Переяславської угоди [88, с. 36-37]. З метою

виключення різних тлумачень історії України було розроблено і схвалено ЦК КПРС «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)», метою яких було закріплення історичної «спільності» російського та українського народів. Історики мали не стільки досліджувати певні проблеми, скільки підганяти історичні факти під визначені в «Тезах...» схеми [54].

Символізація «возз'єднання України з Росією» мала довести нібито віковічну братерську любов українців до росіян і стати прикладом загального марксистсько-ленінського принципу «дружби народів» [54]. Рішення Переяславської Ради було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті [88, с. 40-41]. «Навіки зв'язавши свою долю з братнім російським народом, український народ врятував себе від іноземного поневолення і забезпечив можливість свого національного розвитку» [27].

«Тези» оцінювали Київську Русь не як державу українського народу, а як загальноруську, як колиску трьох братніх народів. Переяславська рада розглядалася не як союз двох держав, а як акт об'єднання українського і російського народів у єдиній Російській централізованій державі, існування козацько-гетьманської держави, форм української державності в добу визвольних змагань 1917-1920 рр. взагалі замовчувалося. Державність українського народу ув'язувалася з перемогою Жовтневої соціалістичної революції [27].

На розвиток української історичної думки справили вплив не тільки «Тези», але й саме святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією. Широкомасштабна пропагандистська кампанія під гаслом «З Росією – навіки разом» супроводжувалася передачею Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР [27]. Спроби деяких сучасних російських політиків представити передачу Криму як «подарунок» М. Хрущова Україні мають спекулятивний характер з претензією на можливість його повернення Росії [27].

Справжнім викликом радянській історіографії стала праця М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції» (1966), яка поширювалася самвидавом, а вперше була надрукована лише в 1972 р. в Канаді. Автор піддав науковій експертизі партійні «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією. 1654-1954 рр.», критично проаналізував з «марксистських позицій» і переконливо довів повну невідповідність їх положень історичним фактам і джерельним свідченням [27]. Він спростував офіційну версію про «возз'єднання», викрив її фальш і показав, що обіцяний Москвою союз і допомога фактично означали приєднання України до Росії. Возз'єднатися може один народ, а якщо визнавати український і російський народи як окремі, то вони аж ніяк не могли возз'єднатися. Договір з Москвою, – вказував історик, – означав, що Б. Хмельницький визнавав протекторат Московської держави, тобто приєднання до неї [27].

Радикальний поворот в офіційному ставленні до історії в Україні настав на початку 1970-х рр. Він був пов'язаний з посиленням боротьби Комуністичної партії з проявами «українського буржуазного націоналізму», починаючи з 1972 р., режим перейшов від відносно збалансованої національної політики в республіках СРСР до більш репресивної. Це відбувалося в контексті створення вигаданої кремлівськими теоретиками національного будівництва «нової історичної спільності – радянського народу» [89, с. 183]. В Україні реалізація ідеї «радянського народу» відбувалася методами насильницької русифікації – демографічної, мовної, культурної [89, с. 183].

На початку 1970-х рр. остаточно була увідповіднена з політичними вимогами й історичними симпатіями «архітекторів» брежнєвщини концепція Великої Вітчизняної війни, яка фактично відтворювала її сталінську сутність, правда, дещо відкориговану. Репресії почали називати «необґрунтованими звинуваченнями», знову замовчували неготовність СРСР до війни, а трагічні поразки 1941-1942 рр. стали називати «тимчасовими невдачами» [89, с. 184].

Найбільш резонансним було те, що наприкінці 1970-х рр. українські й російські археологи за політичної підтримки вищого партійного керівництва радянської України вигадали т. зв. «1500-річчя Києва». Йшлося не про історію колиски українства, а про Київ як «мать городов русских», про «глибоке історичне коріння єдності російського, українського та білоруського народів», про величезний внесок східних слов'ян у розвиток світової цивілізації [89, с. 187].

Перебудовчі процеси, започатковані М. Горбачовим, безпосередньо торкнулися історіографічної ситуації і в Україні. Марксистська парадигма історії, доведена до абсолюту сталінсько-брежнєвським режимом, не вписувалася у нові контури демократизації суспільства, гуманізації суспільних відносин, нового політичного мислення, хоча сам М. Горбачов ототожнював СРСР з Росією і не уявляв собі її без союзу з Україною [27]. Однак історична наука залишалася підконтрольною партноменклатурі і переживала кризу. Свідченням цього стало пишне відзначення у 1987 р. за традиційною схемою чергового ювілею Жовтневої революції. Опубліковані книги «Великий Жовтень і Україна», «Историография Великой Октябрьской революции на Украине», «Октябрь и гражданская война в Украине: страницы истории» та інші продовжували обстоювати застарілі міфи більшовицької ідеології [27].

Друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – це переломний рубіж у розвитку української історіографії, що започаткував її перехід від тоталітарного монізму і радянської схеми історичного процесу до плюралізму і національно-державницького розуміння української історії. Під впливом горбачовської перебудови, потужного руху опору тоталітарній системі, політичних змін у Центрально-Східній Європі зазнала краху марксистська парадигма історичного процесу, розвалився Радянський Союз, відновила свою державну незалежність Україна, що заклало засади для нової історіографічної ситуації [27].

Отже, другу половину XX ст. складно однозначно охарактеризувати. Головним об'єднуючим елементом виступало дотримання ідеологічної марксистської концепції історичного розвитку. Доба хрущовської «відлиги» характеризувалась певним послабленням з боку комуністичної партії до історичних досліджень, відбулось розвінчання культу особи Й. Сталіна, з'являються громадські рухи (шістдесятники). В цей період відбувається зацікавлення дражливими подіями, як приклад, Голодомор 1932-1933 рр., Розстріляне відродження задля висвітлення історичної правди та заповнення прогалин. Але на фоні певних послаблень ми бачимо видання «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654 – 1954 рр.)», які по-суті дублюють попередні ідеологічні постулати щодо місця української історії, ми бачимо широке застосування концепції давньоруської народності В. Мавродіна, яка вкотре наголошує на єдності українців, білорусів та росіян.

Часи «застою» досить негативно позначились на розвитку української історичної науки. У період з 1970-1980-х рр. відбувається посилення політики русифікації, згортання усіх українських національних досліджень, посилення партійної політики. Цей період називають «ерою маланчукізму», що означає повну ідеологізацію української історичної науки. 1980-ті рр. характеризуються радикальними соціально-політичними зрушеннями у суспільному житті – крахом тоталітарних режимів, кризою марксистської ідеології, лібералізацією суспільного мислення, демократизацію політичних рухів та устроїв. З моменту розпаду СРСР відбувається формування української національної історії, але Російська держава не залишала спроб підпорядкувати українську історію собі, що і спостерігаємо і в сучасності.

РОЗДІЛ 3 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ У СУЧАСНІЙ ПАРАДИГМІ РФ

3.1 Сучасний російський науковий вимір історії України

Після розпаду Радянського союзу та виникнення незалежних держав на пострадянському просторі, між українськими та російськими дослідниками утверджувались наукові відносини присвячені вивченню історії України. Розвиток українських студій в РФ не належав і не належить до переліку пріоритетних академічних спрямувань і був пов'язаний переважно або з персональними зацікавленнями російських науковців, або з політико-кон'юнктурними моментами (загострення міждержавних відносин, організація політичного впливу і тиску, виборчі кампанії тощо) [30].

Українські студії в Росії як окрема сфера наукового, викладацького та експертного інтересу формувалися та набували інституційного втілення впродовж 1990 – початку 2000-х років. Період 1990-х років характеризувався розривом регулярних наукових контактів між Україною та Росією і зміною формату цих відносин. Окремі контакти на персональному рівні зберігалися, іноді російські історики брали участь у конференціях, що відбувалися в Україні, а українські – у Росії [30, с.15].

На початку 2000-х років спостерігалось поновлення і пожвавлення інституційних контактів між науковими й експертними спільнотами України та Росії. У 2001 р. було укладено угоду між Інститутом історії України НАНУ та Інститутом загальної історії РАН, на основі якої у 2002 р. розпочала роботу українсько-російська комісія істориків. Того ж року у серпні у Чернігові відбулася велика міжнародна конференція «Україна – Росія: діалог історіографій», де фактично вперше після 1991 р. формат обміну думками і результатами досліджень між українськими істориками (як з України, так і з діаспори) та їх російськими колегами витримувався майже винятково у рамках академічного дискурсу [30, с.17].

Впродовж першого десятиліття 2000-х років у Росії, по-перше, усталився інтерес до України як окремого суб'єкта історії та об'єкта історичних досліджень (іншими словами, остаточно було визнано «суверенність» української історії), по-друге, склалася відносно стабільна мережа державних і недержавних дослідницьких інституцій з чітко артикульованим і сталим інтересом до історії України [30, с. 17].

Російська Академія наук доклалася до ідейної боротьби з «Україною» під гаслом «Малоросії», здійснивши перевидання антиукраїнських історико-політичних памфлетів, що їх російські націоналісти створили у ХХ ст. в Російській імперії та в еміграції [41, с. 443-444].

Однією із провідних установ у дослідженні історії України є Інститут слов'янознавства РАН, відділ східного слов'янства. Основним напрямом роботи відділу зазначено «етнополітичні і культурні процеси на землях України і Білорусії у XVI–XX століттях в російському, загальнослов'янському та історико-науковому контексті» [30, с. 18].

Ще однією потужною науково-дослідною установою, вона предметно не цікавиться української історією, але завдяки її сприянню відбувається втілення спільних російсько-історичних проектів, є Інститут загальної історії РАН. Ця установа була ініціатором створення російсько-української комісії істориків (2002, 2010) та активним промоутером спільних російсько-українських проектів, зокрема видання популярного курсу з історії Росії українською мовою (2007) та створення спільного навчального посібника з історії України для вчителів історії (видано у 2012 р.) [30, с. 18].

Вагому роль відіграє Центр вивчення історії України Санкт-Петербурзького державного університету. Директор – доктор історичних наук Т. Таїрова-Яковлева, провідний російський спеціаліст з історії України ранньо-модерного часу та козаччини. Зусилля центру спрямовуються у двох основних напрямках: популяризація й викладання українських студій (історія) в Санкт-Петербурзі та дослідницько-археографічна діяльність [30]. Археографічна діяльність центру фокусується на виданні документів

ранньомодерного часу. Опубліковано збірку «Гетман Иван Мазепа. Документы из собраний Санкт-Петербурга» (2007). Видано збірку описів фонду «Малороссийского приказа» Російського державного архіву давніх актів, спільно з Інститутом історії України НАНУ підготовлено академічне видання «Літопису» С. Величка. Разом з Інститутом загальної історії РАН підготовлено «Историю Украины» [30, с. 23-24].

Монографія А. Міллера «Українське питання в політиці влади і російській громадській думці (друга половина XIX сторіччя)», опублікована 2000 р., стала помітною подією в історіографічному процесі на пострадянському просторі. Її автор зробив спробу встановити нові інтерпретаційні рамки для вивчення історії українсько-російських стосунків, вийшовши за межі національної парадигми (як української, так і російської). Широкий порівняльний контекст, у якому дослідник розглядає конкурентні проекти національного будівництва – російський та український, - принесли авторові визнання в Україні, Росії та на Заході і забезпечили його дослідженню репутацію сучасного, об'єктивного та безстороннього [41, с. 446].

У 2005 році було створено видавництво політичної літератури «Європа», яке до кінця 2007 року видало більше двох десятків томів оригінальної наукової і документальної історичної і політичної літератури по наступних напрямках: Україна, Кавказ, Прибалтика, проблеми імперії і меншин [37].

З 2008 року розпочав свою роботу фонд «Історична пам'ять» Олександра Дюкова, який спеціалізується на нових архівних публікаціях про злочинну історію гітлерівських окупантів і їх союзників, колабораціоністських націоналістичних формувань в Україні, в Молдавії і Прибалтиці, історії опору жителів СРСР нацистської окупації, дослідженнях масових переміщень населення і встановлення межі періоду Другої світової війни, аналіз «історичної політики» [37].

Використовуючи адміністративні і фінансові ресурси держави, – пише Міллер, – ті політичні сили, які перебувають при владі, здійснюють ідеологічну індоктринацію суспільства у сфері історичної свідомості і колективної пам'яті. Для розуміння феномену історичної політики важливе не лише, і навіть не стільки питання, що саме пропагується. Важливіше те, як це робиться, які методи використовуються в цій пропагандистській роботі [50].

Тематика досліджень української історії та дискусій являє собою споконвічні дискурси в імперській, радянській історіографії. Перш за все це питання походження Русі та привласнення Давньоруського спадку. Історики вбачають витoki Російської державності у Руському періоді, тому логічним, для них, є посягання на Руську спадщину та її приватизація. Показово, що російські дослідники вважають, що Русь була заснована у 862 р., коли варягів закликали у Новгород, що підвищує значення останнього та спростовує першість Києва. Це свідчить про приниження ролі української столиці, її розглядають як перехідний етап.

За характерний приклад можна взяти «Историю России с древнейших времён до наших дней: Учебник» за редакцією О. Сахарова (2011). Послідовність сюжетів тут наступна: виникнення Київської держави, її історія до 1132 р., коли відбувається «політичний розпад Русі»; огляд «Черниговское и Северское княжества»; «Галицко-Волынское княжество», «Господин Великий Новгород»; «Владими́ро-Суздальское княжество». Далі йде монгольське завоювання, і з ним фокус оповіді переміщується винятково на північ Східної Європи. Із незначними варіаціями ця усталена схема відтворюється у всіх нарисах російської історії, що з'явилися протягом останнього часу в Російській Федерації [30, с. 110]. Таким чином, російські історики зазначають, що історія Русі – початок історії російської.

Наступним дразливим моментом виступає Козацька доба, здебільшого дослідження спрямовані на укладення Переяславського договору, на постать І. Мазепи, на Полтавську битву. На думку відомого російського історика

Г. Саніна, Богдан Хмельницький був великою людиною не лише тому, що сприяв об'єднанню Росії і України, але й тому, що планував створення великої східноєвропейської федерації, до якої крім Росії та України увійшли б Молдавія, Валахія та балканські країни. Також російський дослідник Г. Санін зауважив, що йому особисто подобається термін «возз'єднання», оскільки він начебто вказує на добровільний характер союзу між Росією та Україною [81, с. 52].

Важливою подією на тлі недавніх пристрастей щодо давніх подій та постатей стала публікація популярної біографії І. Мазепи та монографії Т. Таїрової-Яковлевої про гетьмана. Професор Гарвардського університету С. Плохій назвав другу працю «найбільш збалансованою» книжкою про І. Мазепу. Деякі російські колеги вказали на фактографічні огріхи та ідеалізацію образу гетьмана, деякі сприйняли позитивно як працю, котра переосмислює усталені міфи. російська дослідниця вперше в сучасній російській історіографії спробувала повернути дискусію про справді суперечливу постать у рамки академічного обговорення [30, с. 108-109].

Ще одним наріжним каменем для спотикання між українськими та російськими істориками виступає проблема Голодомору 1932-1933рр. Більшість російських колег рішуче заперечують геноцидну версію і наполягають на тому, щоб розглядати «український» голод як складову загальносоюзного [30, с. 69]. Своєрідний компендіум аргументів, що висувалися російськими істориками у відповідь на основні постулати українських колег, склав російський дослідник В. Кондрашин у своїй підсумковій монографії, присвяченій голоду 1932–1933 років в Росії [30, с. 71]. Російський дослідник рішуче заперечив тезу про голодомор – геноцид українців. «Ми не підтримуємо думку українських політиків та істориків щодо національного геноциду голодом на Україні в 1932–1933 рр. і не згодні з їхнім визначенням «голодомору» як акції, організованої сталінським режимом з метою «виморювання», знищення мільйонів жителів України. Та

й взагалі в сталінську епоху не було ані Росії, ані України, а був унітарний Радянський Союз.

У лютому 2009 р., анонсуючи в агенції «РИА Новости» майбутню збірку, керівник Федерального архівного агентства Росії В. Козлов зазначив, що «не знайдено жодного документа, який підтверджував би концепцію «голодомор-геноцид» на Україні чи хоча б натяк в документах на етнічні мотиви того, що сталося». В. Козлов зазначив, що до роботи над цією збіркою документів «експертів» надихнула «політизація проблеми голоду в СРСР в 30-х роках та її зведення на Україні до рамок геноциду українців». Академік РАН В. Тишков своєю чергою наголосив на тому, що Росія лише виграє в результаті публікації цих даних, «тому що для решти всього світу провідною, нав'язаною версією є політизована інтерпретація частини українських істориків» [30, с. 73].

Події Другої світової війни російські історики намагаються переосмислити та відійти від сталінської концепції, але не усім дослідникам це вдається. З відмовою від радянської схеми історії виникла потреба у національних міфах і символах, які б мали витіснити з мастер-наративу і популярної міфології радянські [30, с. 93].

Важливе значення для оцінки подій II Світової війни мають події між 22 червня 1941 року та 2 травня 1945 років. Більшість російських істориків цей хронологічний відрізок часу окреслює терміном «Велика Вітчизняна війна». Наприклад, у другому томі праці А. Сахарова «История России с древнейших времен до наших дней» цей період охоплює явища, які мали місце навіть після подій 1944 року, коли радянські війська перейшли кордон СРСР, і ввійшли на територію Румунії, Болгарії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Німеччини. А. Зубов у праці «История России с древнейших времен до наших дней» не послуговується терміном «Велика вітчизняна війна», а говорить про радянсько-нацистську війну [60]. Отже, як бачимо думки російських істориків різняться, але незмінним залишається визнання провідної ролі росіян у перемозі над нацистами.

Питання ОУН-УПА у дослідницьких колах безпосередньо висвітлюють з досить негативних націоналістичних позицій. До прикладу, московський дослідник О. Дюков безпосередньо пов'язаний з реалізацією офіційної історичної політики. Його дослідження «ОУН, УПА – євреї» формально відповідає канонам академічного і вводить у науковий обіг цікаві документи і факти. Автор зосереджується на доведенні двох тез, які є предметом палких дискусій ідеологічного ґатунку: ОУН та УПА були антисемітськими організаціями; українські націоналісти були активними учасниками «екстермінацій» євреїв [30, с. 103].

Таким чином, вивчення історії України в Російській Федерації є досить складним та дискусійним питанням. Російські історики не досить зацікавлені у висвітленні правдивих, як для нас, фактів, вони здебільшого дотримуються офіційної лінії Кремля. Лише поодинокі випадки демонструють нам певну розважливість російських істориків при висвітленні дражливих моментів. Із початком «гібридної війни» відносини українських історично-дослідних установ із російськими припинились, що досить негативно позначається на конструюванні образу України у Російській державі. Звичайно не варто всіх дослідників кваліфікувати як проросійських, є і інші, які готові не зраджувати принципу історичної об'єктивності та висвітлювати історичні події з дослідницької точки зору, не зважаючи на критику влади.

3.2 Українська минувшина у шкільному підручнику з історії Росії

З приходом В. Путіна на чергову президентську каденцію, питання про зміст історичної освіти було поставлено в контекст територіально-культурної єдності Російської Федерації. На засіданні Ради з міжнаціональних відносин (лютий 2013 р.) В. Путін зазначив, що підручники з історії мають бути «розраховані на різний вік, але побудовані в рамках єдиної концепції, в

рамках логіки безперервної російської історії, взаємозв'язку усіх її етапів, поваги до всіх сторінок нашого минулого». Підручники для школи, додав він, «мають бути написані доброю російською мовою і не повинні мати внутрішніх суперечностей та подвійних трактувань» [30, с. 35].

На початку 2013 р В. Путін запропонував «подумати про єдині підручники історії Росії для середньої школи ... побудовані в рамках єдиної логіки безперервної російської історії», після чого на Загальних Зборах РІО пройшло обговорення цієї ініціативи за участю нового керівника Адміністрації Президента С.Б. Іванова. Уже з кілька місяців було створено робочу групу з підготовки Концепції нового навчально-методичного комплексу з вітчизняної історії. А ще за півроку, у вересні 2013 р стартувало безпрецедентно широке суспільно-фахове обговорення проекту Історико-культурного стандарту на різних майданчиках, після чого Концепція була спрямована В. Путіну. 16 січня 2014 р. президент зустрівся з членами робочої групи та позитивно оцінив результати її роботи.

Російські дослідники досить неоднозначно віднеслись до запропонованого проекту. Вони зазначали, що це занадто великий обсяг роботи, і пов'язати усі протиріччя все одно не вийде; в результаті прийдеться або пригнічувати якусь місцеву ідентичність, і говорити «ні, ваші герої насправді зрадники», що не завжди спрацюватиме, або закривати на них очі і робити вигляд, що цих протиріч не існує [25, с. 141].

У досліджених російських підручниках при висвітленні вітчизняної історії не відбувається розмежування між українськими та російськими територіями. До прикладу, можна навести висвітлення історії грецьких міст-держав Північного Причорномор'я: «Первые государства на территории нашей страны возникли на берегах Черного моря» [3, с. 19]. Така ж ситуація стосовно трипільської, скіфської культур. Таким чином, життя народів Північного Причорномор'я розглядається як складова античної історії Росії.

Якщо говорити про початки державності, зрозуміло, що йтиметься про Русь. Висвітленню цього періоду відведене вагоме місце. Початок

заснування Русі відноситься до 882 р., коли Олег об'єднав Новгород і Київ. Саме з цього часу, за думкою російських істориків, починає своє існування «Древнерусское государство» [3, с. 41]. Варто зауважити, що при висвітленні даного історичного періоду не вживається уніфікованої назви цієї держави. Ось декілька варіантів: Русь, Київська Русь, Давньоросійська держава, Російська держава, тому логічним для росіян є розуміння того, що історія Русі належить їм.

Окрім радянського трактування Русі та її походження, можна зустріти також давно спростовану імперсько-радянську теорію про існування давньоруської народності. У підручнику наголошується, що при утворенні єдиної держави, в процесі спілкування зникали місцеві мовні розбіжності та розвивався єдиний «древнерусский язык» [3, с. 70]. З часу прийняття християнства відбувалося об'єднання населення, що проживало на спільній території, яке поступово формувало «древнерусскую народность» [3, с. 70]. Це досить яскравий приклад перекочовування радянських кліше, тому що ще О. Санжаєв довів існування на Русі трьох окремих східнослов'янських єдностей.

При висвітленні періоду роздроблення Русі проводиться думка про те, що «распад Древнерусского государства не привел к исчезновению понятия Русской земли как целого...распад государства не привел к упадку страны» [3, с. 102-103]. Позиція про збереження цілісності та єдності країни проявляється і в описах і характеристиках усіх князівств, які утворились в результаті роздробленості. Але також акцентується увага на втраті Києвом провідних позицій і перенесення «государственного центра Руси... из сильно разоренного Киева во Владимир» [3, Ч.2, с. 30]. Таким чином, російські історики намагаються показати право наступництва Володимиро-Суздальського, а в подальшому – Московського князівства.

Варто зауважити, що у підручнику для 6 класу зустрічається ідея про збирання «исконно русских земель». У розділі про правління Івана III та його зовнішню політику йдеться про війну з Литовським князівством. Основним

аргументом виступає повернення захоплених руських земель. «Иван III не раз заявлял, что считает своей отчиной...Киев, Смоленск, Полоцк, Витебск, которые Польша и Литва «держат за собой неправдою» [3, Ч.2, с. 87]. Окрім, повернення земель йдеться про те, що в офіційних документах того часу Русь «стала именоваться на византийский манер – Россия» [3, Ч.2, с. 89]. Отже, відбувається знову підміна понять і трактування Росії як прямої наступниці Русі.

Наступний етап української історії – період національно-визвольної війни на чолі з Б. Хмельницьким – знайшов відображення у підручнику з історії Росії для 7 класу. Інтерпретація в них означених подій у минулому мало чим відрізняється від системи поглядів, вироблених у рамках радянської історіографії. Йдеться про домінування в дискурсі підручників термінів «возз'єднання», «віковічні прагнення», «потрійний гніт». Водночас, натрапляємо й на вживання альтернативних означень: «приєднання Лівобережної України», або ж «українська автономія», «фактично незалежна держава», «російський протекторат» [8]. Б. Хмельницького описують як визначного військового діяча та борця за незалежність від польського гніту. Наступників характеризують як невмілих керівників і зрадників царя, особливо коли йдеться про І. Виговського. Козацьке самоврядування подано таким, що заважало укріпленню центральної влади в умовах посилення самодержавства [4, Ч.2, с. 82]. За часів правління Петра I на території України існував спеціальний режим місцевого самоврядування, де влада належала гетьману, однак «для контроля за его действиями (особенно после измены гетмана Мазепы) была создана Малороссийская коллегия» самодержавства [2, Ч.1, с. 37]. Отже, в даному випадку, українські землі та гетьманів подано як неблагонадійні.

Такими ж виступає українська влада в період революційних подій 1917–1921 рр. Відповідно до тексту підручника для 10 класу, в автономній Україні діяли «буржуазно-націоналістичні» Центральна Рада, а також Директорія та уряд П. Скоропадського. Війна проти Центральної влади

обмежується лише переліченням незадоволень з боку населення німецько-австрійськими окупантами та переможними битвами з боку Червоної армії. Про військові втрати, катування та знищення опонентів навіть побіжно не згадується. Червона армія виступає визволителем не тільки українського пролетаріату, а й всього народу від зазіхань іноземців і буржуазних націоналістів. Органи української влади позиціонуються зрадниками, котрі діяли у власних інтересах.

Період становлення та утвердження радянської влади описується з боку політичних протиріч, основна увага зосереджена на боротьбі з опонентами ззовні та всередині партії, а також підносяться «здобутки» перших років правління більшовиків. Щодо Голодомору 1932–1933 рр. відомостей досить мало, можна сказати, що Україна взагалі не згадується. «От голода погибло до 7 млн человек в различных районах СССР» [15, Ч.1, с.138]. Відсутні будь-які відомості про геноцид українського народу, про штучно організований голод владною верхівкою, про спеціальні укази, які видавались, лише позиціонується загальна кількість загиблих у різних районах на 22 400 км² всього Радянського союзу.

Найбільш дражливими є сюжети, що стосуються періоду незалежності України. Вибори 2004 р. кваліфікуються сфальсифікованими за участі США, Європейського союзу та НАТО. В результаті виборів перемогу отримав В. Ющенко, що призвело до напруження стосунків між «братніми народами». «Украинские власти, игнорируя интересы миллионов собственных граждан, усиленно вытесняли русский язык из средств массовой информации, кинопроката, системы образования. Из года в год сворачивались культурные контакты с Россией» [15, Ч.3, с. 94]. І знову транслюється думка про ворожість української влади до Російської держави, де остання завжди виступала «визволителем» і «захисником» прав пригноблених народів. І замість того, щоб об'єднатись із «російським братом», Україна намагається провадити власну незалежну політику в інтересах своєї держави, що подано як регресивне явище.

Анексія Криму трактується як «возз'єднання». «В условиях острого политического кризиса на Украине в начале 2014 г. к власти в Киеве пришли националисты» [15, Ч.3, с. 104]. Наслідком цього стало повалення режиму В. Януковича, що в свою чергу було проблемою для російськомовного населення, адже «націоналісти» почали утискати у правах російськомовне населення. Велика кількість російськомовних українців виступила на захист власних прав, тому Росія підтримала населення, в даному випадку населення Криму. Російська влада відгукнулася на бажання Криму приєднатись до Росії, тому було проведено референдум, в результаті якого відбулось довгоочікуване возз'єднання.

Досить цікавою є думка кандидата історичних наук Кірілла Кобріна. Він зазначає про те, що «священна Корсунь не є колискою російської державності...[потрібно] подумати про те, як повернути розмову про минуле в поле раціональності». На його думку, нинішня катастрофа з історичним знанням у РФ розпочалася ще в 1990-х рр., коли в російських вузах продовжили використання радянських підручників [70].

Таким чином, минуле України в російській дидактичній літературі подано як частину російської історії. Дане твердження не нове, воно зустрічається ще з часів М. Карамзіна, тому це яскравий вияв наслідування проімперським традиціям. Витоки власної історії російські дослідники вбачають у періоді Русі, вона виступає первинним державним утворенням Російської держави. Російських істориків навіть не зупиняє той факт, що основу Руської держави становили сучасні українські території, що Київ – сучасна столиця України – була тогочасним центром даної держави. РФ привласнює не тільки назву, київських князів, населення, культуру, але й посягає на інші землі, позиціонуючи себе захисницею пригнічених народів і збирачем усіх руських земель. Така ж думка перекочує у пізніші етапи історичного розвитку.

Часи козаччини, коли існувала власна козацька держава – Гетьманщина, висвітлюються як добровільний перехід «під руку царя»,

возз'єднання давніх територій. Навіть, не зважаючи на зради українців, російська влада не відмовлялась від України та всіляко «захищала» її інтереси. «Захист прав» спостерігаємо під час знищення буржуазно-націоналістичних урядів у 1917–1921 рр., під час Голодомору 1932–1933 рр., під час Розстріляного Відродження та якщо говорити про сучасність під час анексії Криму. Тому підручники виступають важливим ідеологічним важелем в історичній політиці Росії стосовно України.

3.3 Українське минуле у політичному сегменті Російської Федерації

На думку деяких російських аналітиків, потужним імпульсом до державної і громадської самоорганізації у сфері «політики пам'яті» в Росії стала «помаранчева революція» в Україні, яка привела до влади В.Ющенка, який відразу заявив про себе як про лідера крайнього українського націоналізму, ідейного спадкоємця відомих співпрацю з гітлерівськими окупантами українських шовіністичних і профашистських військово-політичних організацій ОУН-УПА. Ці події, наче б то змусили владу Росії взятися за «історичну політику».

Повернення В.В. Путіна на другий президентський термін (2012-2024) ознаменувало зростання інтересу до сфери колективної пам'яті. Проблематика минулого стала звучати в Посланнях Федеральним Зборам частіше і системно: чи не кожен виступ тепер містив у собі інтерпретацію історичної події.

Центральне місце серед акторів історичної політики спочатку зайняв Російський організаційний комітет з підготовки та проведення заходів у зв'язку з пам'ятними подіями військової історії Вітчизни та у справах ветеранів, в 2000 р перейменований у Російський організаційний комітет «Побєда». Особливий статус цього органу підкреслюють його широкі повноваження, особисту участь президента і можливість використання

адміністративно-фінансових ресурсів Уряду [65]. 2012 р. президентським указом було створено Російське військово-історичне товариство (РВІО), співзасновниками виступили Міністерство культури і Міністерство оборони. Другим колективним актором історичної політики може вважатися експертне співтовариство, згрупованих навколо фігури С.Є. Нарішкіна. В період його роботи на чолі Адміністрації Президента РФ (травень 2008 - грудень 2011 рр.) була створена згадана раніше Комісія з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії (травень 2009 - лютий 2012 рр.), організаційне забезпечення якої взяло на себе Міністерство освіти і науки РФ. У цей період були сформульовані основні пріоритети роботи з колективною пам'яттю. Серед них:

- розвиток інформаційних технологій в контексті історико-культурного просвітництва,
- підвищення якості історичного рецензування художніх творів,
- підвищення доступності архівних документів і ефективності їх використання.

2012 р. 27 провідних російських установ освіти, науки і культури за організуючої ролі РАН взяли участь у відтворенні Російського історичного товариства (РІО), головою якого став С. Нарішкін. У 2016 р. для забезпечення подальшої діяльності РІО указом президента було створено фонд «Історія Батьківщини» [82]. З 2011 р. працює Постійна комісія з історичної пам'яті (під головуванням політолога С.А. Караганова) в складі Ради при Президенті РФ з прав людини [64]. Найважливішим результатом її роботи став перший у новітній російській історії документ стратегічного планування, цілком присвячений історичній політиці - Концепція державної політики щодо увічнення пам'яті жертв політичних репресій, затверджена розпорядженням Уряду РФ від 15 серпня 2015 р.

Ці організаційні заходи створили підґрунтя для цілеспрямованого впливу на росіян. Історія - головний інструмент самоідентифікації росіян. Банальна правда полягає в тому, що якщо влада контролює історію, то вона

контролює народ. У сучасній Росії офіційні уявлення про історію покладено в основу неписаного соціального контракту держави і громадян. У Росії відчуття гордості за «тисячолітню історію» та її символ - Крим - обмінюються на політичну лояльність абсолютної більшості громадян країни.

Від кінця 1990-х рр. у російській історичній політиці щодо України спостерігалось два варіанти. Один – силовий – «війна за минуле», яка вкладається у жорсткі заяви президента Росії, Держдуми, МЗС, ЗМІ. Об'єктом агресивної історичної політики стали «больові точки»: теми початків державності, Переяславської ради, Конотопської, Полтавської битв, історія національно-визвольних змагань, голод 1932–1933 рр., історія так званого возз'єднання часів Другої світової війни, Велика Вітчизняна війна і проблема українського національного руху (зокрема персоналії С.Бандери, Р.Шухевича та інших).

Піковий момент – відмова Президента Медведєва відвідати відкриття меморіалу пам'яті жертв Голодоморів (листопад 2008). Інший варіант – опосередкований вплив, тобто фінансування різних видів діяльності: спільна україно-російська комісія з історії, спроби укладання спільного підручника.

Надзвичайно конфліктогенним фактором стала трансформація російської політики щодо «ближнього зарубіжжя» у стратегію «русского мира», починаючи з 2007 р. (офіційний сайт фонду «Русский мир», діяльність подібна, наприклад, до Інституту Гете, але йдеться про ідеологічну та політичну експансію на теренах СРСР із забезпеченням домінування Росії в Євразії).

У контексті сучасного військового нападу Росії на Українську державу або так званої «гібридної війни», досить гостро постає питання інформаційного впливу на суспільство. В даному випадку ми говоримо про вплив російської історичної науки під кремлівським керівництвом. Російські історики намагаються сформувати «образ ворога», щоб прикривати

агресивну політику Росії. Значний вплив здійснюють засоби масової інформації, які нав'язують населенню негативне ставлення до України.

Революція гідності спонукала Кремль проблему антиавторитарного виступу та демократизації України і українського шляху в Європу перевести у розряд найважливіших для виживання російської держави. Масові протести та зміна влади у Києві були інтерпретовані Москвою як державний переворот, інспірований Заходом на території, яка історично та цивілізаційно повинна входити в зону виключного впливу Росії. Оскільки в Україні живуть мільйони російських людей, Росія повинна стати на їх захист, адже вона є гарантом безпеки «русского мира» [69, с. 325].

Для того щоб розколоти українське суспільство та продемонструвати російському народу своє право на українські землі, російська влада почала втілювати в життя різні наративи.

Особливо вперта боротьба в українсько-російському історичному протиставленні ведеться за спадщину Русі (в Росії цей термін часто замінюється терміном «Древнерусское государство») [69, с. 327]. В сучасній політиці, є заява В. Путіна, що Київська Русь була ядром Російської імперії і з тих пір росіяни й українці мали спільну історію та культуру і менталітет, схожі мови. Звідси висновок – росіяни і українці – один народ. В. Путін чітко акцентував, що Київська Русь і Росія – це тотожні поняття. Такі заяви є ідеологічним обґрунтуванням російської влади на право не лише втручатися у внутрішні справи України, а вести політику її повної інкорпорації у Російську державу [69]. На прикладах історичного минулого доводиться міф про єдину давньоруську народність Київської Русі, з якої надалі виокремилися росіяни, українці і білоруси [26]. Відбувається сповідування гасла «Вся Русь має стати Московією», а звідси реалізація згадуваної ідеї «собіранія Русской землі» (термін запровадив М. Соловйов), що супроводжувалось накиданням образу ворога на всіх «іногородців» – половців, печенігів, хазарів, кримських татар, нагайців і т.д., приєднанням силою зброї до Московії [26].

У цьому наративі російська історична пропаганда стверджує, що Україна – «окраїна» Росії, звідки, мовляв, походить назва країни. Хоча українські історики довели, що топонім «Україна» вживається з XII століття, ще до входження у вжиток серед східних слов'ян поняття «Росія» [68].

Також пропагується релігійно-політична ідея величі і «богообраності» московитів (народ-богоносець), одержавлення імперської концепції «Москва – третій Рим», висунутої московським монахом сербського походження Філофеем після падіння Константинополя (1453 р.) і висловленої таким чином: «два Рими впали, третій стоїть, а четвертому не бути», а відтак анексія українського православ'я, тобто українська церква не має підстав для незалежності. (1686 р.) [26].

Таким чином режим В. Путіна намагається завдяки фальсифікаціям піднести історію Росії. Наприклад: встановлення пам'ятника князю Володимиру, який правив у Києві і помер задовго до того, як виникла Москва і Московія. Або претензія В. Путіна приєднати Анну Ярославну, знану у світі як Анна Київська, до пантеону видатних історичних діячів своєї країни. Однак ця спроба була відкинута президентом Франції Е. Макроном [57].

Наступним наративом є проект «Новоросія» та Крим. Російська влада використовує цей термін, щоб пред'являти претензії на колишні, нібито російські землі, з переважаючим російським населенням. Керівництво РФ визнало «легітимними права етнічних росіян та російськомовних» і декларувало історичне право на існування «Новоросії» «від Харкова до Одеси» [69, с. 326].

Цей політтехнологічний проект базується на маніпуляціях з історією та перекручуванні фактів, адже Харківщина або Слобожанщина, а також більша частина Луганщини і Донеччини ніколи до складу Новоросії не входили. Росія наполягає на тому, що Новоросія була подарована Україні більшовиками і своїм корінням вона пов'язана з російською державою, а її жителі – це люди з трохи іншим менталітетом, яким важко порозумітися з українцями. Сучасна українська влада нібито проводить імперську політику

стосовно населення південного сходу, а воно чинить опір тому політичному режиму («фашистському»), тому вектору руху України (європейському), який нав'язується населенню [69, с. 326]. Кримський півострів, приєднаний до Російської імперії в 1783 р. з кримськими татарами, подається як «споконвічна російська земля». А входження Криму до складу України в 1954 р. визнається незаконним [69, с. 326; 19].

Проект «Новоросія» сконструйовано, щоб розколоти Україну, пояснити нібито іншу самоідентифікацію жителів південного сходу, продемонструвати існування національної ідентичності, альтернативної українській, доказати неможливість співіснування з українцями в одній державі, виправдати нав'язувану їм ідею регіональної окремішності, яка повинна перерости в державність [69, с. 326].

Шукаючи історичні події, придатні для політичного використання, Російська влада все більше повертається до радянської історії. Історія СРСР подається як історія «великої держави» в контексті міфу про переможну Велику Вітчизняну війну як перемогу певного «історичного проекту», що став можливим завдяки об'єднанню в СРСР багатьох народів на чолі з російським [69].

Велика Вітчизняна війна інтерпретується в Росії як велична місія звільнення від всесвітнього зла, коли Червона Армія врятувала Європу і все людство. Підкреслюючи значення перемоги у війні, В. Путін надав цій події особливий гуманістичний сенс, назвавши його «днем торжества цивілізації над фашизмом», а солдатів Великої Вітчизняної – «солдатами свободи». Ця інтерпретація була пов'язана з проблемою відносин на пострадянському просторі: гуманістичний спадок перемоги В. Путін представляв як спільне надбання «колишніх республік СРСР, а нині незалежних держав», якому потрібно «разом відповідати» [69, с. 328].

Ще одна з найважливіших тез російської історичної пропаганди. Її суть – усі націоналісти 1930-х –1940-х років були «фашистами», усі були «слугами» в Гітлера. Також стверджують, що гасло «Слава Україні» - калька

з нацистського «Гайль Гітлер». Важливо, що, згідно з рішенням Нюрнберзького трибуналу, ані ОУН, ані УПА не були визнані злочинними організаціями. Але важливий висновок полягає також у тому, що відкриття українських архівів завдяки декомунізації може уможливити ретельніші дослідження про участь чи неучасть українських націоналістів у нацистських злочинах. Що ж до гасла «Слава Україні», то воно з'явилося ще в період незалежності 1917 – 1921 років, а коріння його сягає XIX століття, творів Шевченка [68].

Коли в 1991 р. Радянський Союз розвалився і Росія була змушена визнати незалежну Україну, керівництвом РФ це було сприйнято як прикра випадковість, історична аномалія, що підлягає виправленню. Альтернативою незалежності було оголошено відновлення колишньої єдності в різних варіантах – «Слов'янська єдність», «Митний союз», «Євразійський союз». Подібну ідею з використанням різних прийомів інформаційного впливу багато років поспіль навіювали жителям Східної та Південної України [80].

Головною метою історичної політики Росії є десуб'єктивізація України, тобто поширення твердження, що український народ завжди був не суб'єктом, а об'єктом історичного процесу. Україна представляється як продукт розпаду СРСР, яка не мала своєї історії, попередньої державної тяглості та традиції, а була лише складовою інших держав та історій. Тому (за твердженнями російської пропаганди) українська держава – це своєрідний «історичний нонсенс», оскільки не має легітимації історичною традицією, вона неспроможна існувати і знову повинна стати частиною інших держав, передусім – російської, тому що в Україні та Росії спільна історія [69].

Особливістю сучасного російського авторитарного мислення є примітивізм, одномірність: «біле – чорне», «свої – чужі», ніяких складностей, компромісів. Як колись за часів Й. Сталіна, так і зараз, транслюється така схема: ми – велика держава, яка єдина зберігає «справжню духовність» і має значні ресурси. Росія має ядерну зброю. І навіть без неї здобула перемогу у

Другій світовій війні. Саме ця Перемога стала стрижнем всієї ідеологічної роботи, яка потужно здійснюється. Це і помпезні святкування роковин 9 травня, і безліч різних культурно-пропагандистських заходів для всіх вікових категорій населення, і велика кількість телевізійних серіалів, і популярність радянської символіки [57].

Отже, у сучасній пропагандистській політиці Росії проти України можна виокремити головні тези. По-перше, російська влада всіляко намагається довести, що Україна не має підстав бути незалежною державою. Серед аргументів – концепції «руського миру», «Малоросії», «Новоросії», «фашистської диктатури» та ін. По-друге, намагання фальсифікації української історії, що ведеться не перший рік. Яскравим прикладом може бути знищення пам'яті про українця Олексія Береста, який на собі витяг на купол Рейхстагу росіянина М. Єгорова і грузина М. Кантарію із прапором Перемоги, привласнення київської княжної Анни Ярославни тощо [57]. Все це говорить про спрямовану історичну політику задля формування єдиної ідеї про Україну як споконвічну частину Російської держави.

Сьогоднішня кон'юнктура пам'яті в Росії несприятлива для розвитку: вона примітивізує масову свідомість, орієнтована на об'єднання громадян навколо архаїчних цінностей, не визнає за вільною особистістю роль суб'єкта історії, залишаючи її за державою, його бюрократією, фінансовою елітою та військовою машиною. Месіанська природа російської імперської цивілізації характеризується невмінням влади визнавати свої помилки і стратегією явного чи неявного перекладання вини на інших. Це в свою чергу породжене впевненістю в тому, що визнання провин і злочинів (навіть у минулому) є найбільшою ганьбою та рівноцінне крахові режиму.

ВИСНОВКИ

Дослідження російської концепції історії України та її експлуатація в історичній політиці XIX – початку XXI ст. дозволило простежити еволюцію зазначеної схеми історичного розвитку, проаналізувати погляди на українську історію, враховуючи політичну ситуацію в Російській державі. Почавшись з викладу М. Карамзіним чітко окресленої схеми державного розвитку Російської імперії, пошуків М. Погодіним у Русі витоків Російської держави, вони наповнювалися проблематикою, фактажем, який спирався на доволі широке коло джерел, в результаті чого постала виразна великодержавна концепція Росії, в якій Україна посіла місце однієї з провінцій, патрімоніальні права російських царів на яку послідовно обґрунтовувались науковцями.

Найбільш дискусійними стали міркування С. Соловйова про українське козацтво. С. Соловйов звернув увагу на роль географічних, геополітичних, соціально-економічних і психологічних чинників в процесі формування козацтва. Загалом історик чітко не говорить про хронологічний початок українських козаків, але бачить витoki його ще в давній Русі. Варто зазначити, що С. Соловйов станом на початок 60-х рр. XIX ст. найретельніше в історіографії підійшов до висвітлення початкового періоду Національно-визвольної війни. Однак історик не вийшов за межі традиційного для російської історіографії великодержавництва.

В. Ключевський, у свою чергу, також подає історію Малоросії у контексті російської історії, але певним чином спростовує міфи, які були створені в російському імперському середовищі. Прикладом слугує опис виникнення Русі, де головна роль приділялася Києву, а також опис племен, котрі проживали на цих територіях та їхніх відмінностей з «великорусами».

На початку XX ст. відбулася остаточна інституалізація української національної історіографії. Це було обумовлено піднесенням українського національно-визвольного руху, усвідомленням українством себе як суб'єкта

політики, формуванням державницької суспільної традиції, піднесенням національної самосвідомості, створенням мережі наукових осередків, виробленням концепції українського історичного процесу.

Розвиток історичної науки в УСРР у 1920-ті рр. здійснювався у складних і переважно несприятливих соціально-політичних умовах. Розпад Російської імперії, прихід та встановлення більшовицької влади дало поштовх до усвідомлення національної самоідентичності для українців.

На кінець 1920-х рр. радянська влада створила адекватний своїй природі механізм керівництва історичними дослідженнями. Радянський режим, поставивши під жорсткий контроль рух історичної інформації, створив механізм маніпулювання станом історичної науки та суспільної історичної свідомості і тому більшість істориків були змушені піти на співробітництво із радянською владою.

Характерною рисою сталінського періоду стало видання «Истории ВКП(б). Краткий курс». Дану працю вважають візиткою тоталітарної історії. У «Короткому курсі» владна верхівка намагалась висвітлити історичну важливість та героїчну роль більшовицької партії, яка «врятувала» пролетаріат від буржуазного впливу. Даний доробок став одним із важелів пропагандистського впливу на радянське суспільство, особливо на виховання молоді, і безумовно, на істориків. І навіть до сьогодення дана книга слугує ідеологічним носієм колишнього радянського режиму.

У період «відлиги» відбувається послаблення з боку тоталітарної влади, історикам вдається здобути певну самостійність, але все це відбувалось у межах марксистської схеми історичного поступу. Варто згадати про видання «Тез про 300-річчя об'єднання України з Росією (1654-1954)», в яких чітко простежується ідеологічна пропаганда російської концепції історії України в осучасненому варіанті.

З 1970-х рр. радянське керівництво знову повністю контролює діяльність дослідників, відбувається повна русифікація, контролюється тематика досліджень істориків з метою кращої роботи історичної науки на

благо Радянському союзу. Лише на період «перебудови» припадає активна діяльність істориків, що в подальшому стало фундаментом для розвитку самостійної української науки.

Незважаючи на понад столітню віддаленість часу створення російської імперської концепції історії, на початку XXI ст. деякі її положення реанімуються та використовуються в історичній політиці Російської Федерації як всередині країни так і назовні, що вже має негативні наслідки у вигляді прихованої та відкритої зовнішньої агресії.

У Російській Федерації існують різні науково-дослідні установи, які безпосередньо займаються дослідженням історії України. Якщо після розпаду Радянського союзу ці установи були самостійними та незалежними у трактуванні історичних подій пов'язаних з Україною, то з часу другої каденції В. Путіна відбуваються різкі зміни. У ЗМІ активно пропагується історичне право посягання на Україну, на «исконно русскую» землю.

Російська держава намагається створювати різні наративи, щоб пояснити правомірність свого втручання у внутрішні справи України, а також доцільність посягання не тільки на її територію, а й на історію. Одним із інструментів масового впливу на свідомість росіян виступає серія підручників із історії Росії. В даних підручниках простежується дотримання російської концепції історії, тому історія України позиціонується як частина російської.

Історична політика в Російській Федерації відіграє провідну роль у пропагуванні штучно створених міфів щодо України, відбувається фальсифікація української історії. Путінський режим використовує відому імперсько-радянську концепцію української історії у новій «обкладинці», але із незмінним двохсотлітнім змістом. Задля запобігання цього необхідно вивчати та розвінчувати великодержавну міфологію.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Академічні й доакадемічні образи української історіографії. Колективна монографія. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2012. 720 с.
2. Арсентьев Н. М., Данилов А. А. История России. 8 класс. В 2 частях URL: <https://s.11klasov.ru/6455-istorija-rossii-8-klass-v-2-chastjah-arsentev-nm-danilov-aa-i-dr.html>
3. Арсентьев Н. М., Данилов А. А. История России. 6 класс. В 2 частях URL: <https://s.11klasov.ru/6404-istorija-rossii-6-klass-v-2-chastjah-arsentev-nm-danilov-aa-i-dr.html>
4. Арсентьев Н. М., Данилов А. А. История России. 7 класс. В 2 частях URL: <https://s.11klasov.ru/6429-istorija-rossii-7-klass-v-2-chastjah-arsentev-nm-danilov-aa-i-dr.html>
5. Арсентьев Н. М., Данилов А. А. История России. 9 класс. В 2 частях URL: <https://s.11klasov.ru/6486-istorija-rossii-9-klass-v-2-chastjah-arsentev-nm-danilov-aa-i-dr.html>
6. Ассман Алейда Новое недовольство мемориальной культурой. Москва: Новое литературное обозрение, 2016. 232 с. URL: <http://www.nlobooks.ru/node/6698#sthash.VET3uTmK.dpuf>
7. Ауст М., Обертрайс Ю., Хильбрэннер А. Историческая политика нуждается в политике разрядки. *Россия в глобальной политике*. 2020. URL: <https://globalaffairs.ru/articles/istoricheskaya-politika-razryadki/>
8. Батуріна С. Образ «іншого»: репрезентація історії України в російських підручниках. *Харківський історіографічний збірник*. 2017. Вип. 16. С.269-281
9. Бравцев Д. А. Проблемы історії козацтва в працях С. М. Соловйова. «Наукові записки» Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Київ, 2001. Т.6. С.291–295.

10. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні зауваги з приводу однієї концепції. Торонто: Нові дні, 1972. 66 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001515>
11. Верстюк В. Образ України кінця XIX – початку XX століття в сучасній російській історіографії. *Український гуманітарний огляд*. Київ: «Критика», 2008. Вип. 13. С. 95–103.
12. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Т. 1. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.
13. Водотика С. Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, організаційні та концептуальні основи функціонування: Монографія. Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2006. 336 с.
14. Воссоєдинение Украины с Россией. 1654–1954. Сборник статей. Москва: АН СССР, 1954. 440 с. URL: <https://inslav.ru/publication/vossoedinenie-ukrainy-s-rossiey-1654-1954-m-1954>
15. Горинов М. М., Данилов А. А. История России. 10 класс. В 3 частях URL: <https://s.11klasov.ru/6502-istorija-rossii-10-klass-v-3-chastjah-gorinov-mm-danilov-aa-i-dr.html>
16. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. Київ, 2014. № 5. С. 199-208. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UIJ_2014_5_17
17. Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право. Київ: Вид-во «Українознавство», 1996. 188 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008186>
18. Залізняк Л. Л. Походження українців. У лещатах імперських міфів. *Матеріум*. Вип. 20. *Археологічні студії*. 2005. С. 94-100. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/14196?show=full>
19. Интернет-проект «Крым в истории России». Российское историческое общество. URL: <https://historyrussia.org/tsekhn>

istorikov/monographic/na-elektronnykh-resursakh-rosarkhiva-razmeshchjon-unikalnyj-internet-proekt-krym-v-istorii-rossii.html

20. Историография истории России / Под ред. А.А.Чернобаева. Москва, 2015. URL:

https://stud.com.ua/59578/istoriya/istoriografiya_istoriyi_rosiyi.

21. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс под ред. Комиссии ЦК ВКП (б). Москва, 1938. 352 с. URL: http://grachev62.narod.ru/vkpb_hist/content.htm

22. История исторического знания: пособие для вузов / А. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. 2-е изд., стереотип. Москва: Дрофа, 2006. 288 с.

23. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/1796/>

24. Історик і Влада. Колективна монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 543 с.

25. Історія, пам'ять, політика. Збірник статей. Київ: Інститут історії України НАН, 2016. 277 с. URL: https://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Istoriia_pamiat_polityka.pdf

26. Калакура Я. С. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди. *Україна-Європа-Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С.179-188 URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kalakura_Yaroslav/Konstruiuvannia_obrazu_voroha_iak_tekhnolohiia_manipuliatsii_rosiiskoi_istoriografii_ta_propahandy.pdf

27. Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ: Генеза, 2004. 256 с.

28. Карамзин М. История государства Российского в 12 т. Санкт-Петербург: Типография Н. Греча, 1818-1829. URL: <http://www.spsl.nsc.ru/history/karam/karahist.htm>

29. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого. *Український історичний журнал*. Київ, 1990. № 8. С. 75-86. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=njuu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=I=&S21STR=journa1/1990/8
30. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2013. 128 с.
31. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: від концепту до концепції Монографія. Харків: ХДАК, 2008. 288 с.
32. Кінан Е. Російські історичні міфи. Київ: «Критика», 2001. 284 с. URL: <http://litopys.org.ua/keen/keen.htm>
33. Ключевский В. Курс русской истории. Москва, 1908-1916. URL: <http://www.spsl.nsc.ru/history/kluch/kluchlec.htm>
34. Ключевский В. О. Исторические портреты. Москва: Изд-во «Правда», 1991. 623 с.
35. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. Москва: Мысль, 1987–1990. URL: http://publ.lib.ru/ARCHIVES/K/KLYUCHEVSKIY_Vasilii_Osipovich/_Klyuchevskiy_V.O..html
36. Когут З. Витоки парадигми єдності Витоки парадигми єдності: Україна та створення російської національної історії (1620-ті — 1860-ті роки). *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник*. Вип. 5. Харків: ФріМайнд, 2001. С. 7-17. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kohut_Zenon/Vytoky_paradyhmy_iednosti_Ukraina_ta_stvorennia_rosiiskoi_natsionalnoi_istorii_1620-ti__1860-ti_roky/
37. Колеров М.А. «Историческая политика» в современной России: поиск институтов и языка. *Русский сборник. Исследования по истории России*. Москва, 2014. Т. XVI. С. 441-480. URL:

https://www.diary.ru/~haermaunne/p201915498_kolero-m-a-istoricheskaya-politika-v-sovremennoj-rossii-2014.htm

38. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Підручник. Київ: Генеза, 2000. 256 с.

39. Колесников А. Историческая политика в России: почему она разобщает, а не объединяет. Москва, 2017. URL: <https://carnegie.ru/2017/08/09/ru-pub-72746>

40. Концепция патриотического воспитания в России: историческая память и гражданское самосознание. Москва, 2014. 110 с. URL: <http://www.instrategy.ru/projects/patriot/article325.htm>

41. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ: «Критика», 2011. 548 с.

42. Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950 роки). Мюнхен, 1957. 175 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010010>

43. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2013. 598 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013506>

44. Максимович М. А. Собрание сочинений. В 3 т. Киев, 1876 – 1880. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0000204>

45. Малинов А. В. Философия истории в России. Конспект университетского спецкурса. Санкт-Петербург: Издательско-торговый дом «Летний сад», 2001. 192 с. URL: http://philosophy.spbu.ru/userfiles/rusphil/Phil_Hist.pdf

46. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Київ: Вид-во Київ. держуніверситету, 1959. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Marchenko_Mykhailo/Ukrainska_istoriohrafiiia_z_davnykh_chasiv_do_seredyny_XIX_st/

47. Маслак В. І. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття в історіографічних концепціях С. Соловйова.

Історіографічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць на пошану вченого-історика, доктора історичних наук, професора Р. Г. Симоненка «Історіографічні дослідження в Україні». Київ: Інститут історії НАНУ, 2002. № 11. С. 19–36.

48. Маслійчук В. Марксистські схеми української історії: Яворський, Сухино-Хоменко, Горбань. *Україна модерна*. 2009. Т.14. Марксизм на сході Європи. С.63 – 77. URL: https://uamoderna.com/images/archiv/14/4_UM_14_Doslidzennia_Masliychuk.pdf

49. Мегилл А. Историческая эпистемология. Москва: «Канон+», РООИ «Реабилитация», 2007. 480 с. URL: <http://abuss.narod.ru/Biblio/megill/megill11.htm>

50. Миллер А. Россия: власть и история. *Pro et Contra*. Москва, 2009. № 3–4 (46). С. 6-23. URL: https://carnegieendowment.org/files/ProEtContra_3.2009_all_screen.pdf

51. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. Київ: ІІЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. 328 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0010179>

52. НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого. Россия, Украина, Молдова и Приднестровье. CISR e.V. Berlin, 2017. 140 с. URL: <https://p-s-urban.cisr-berlin.org/neobektivnye-konflikty-politicheskie-praktiki-razdeleniya-obshhego-proshlogo-rossiya-ukraina-moldova-i-pridnestrove/>

53. Нестайко О. В. Великі міфи імперії. Львів: Піраміда, 2008. 186 с. URL: <http://exlibris.org.ua/nestajko/r05.html>

54. Ніколаєць Святкування 300 річчя «возз'єднання» України з Росією як прояв національної політики в СРСР. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 4. С. 16-19. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/33946>

55. Новікова Л. Питання походження, сутності та історії козацтва в працях російського історика С.М. Соловйова. *Чорноморська минушина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України Науково-дослідного*

інституту козацтва Інституту історії України НАН України: зб. наук. пр. Одеса, 2011. № 6. С. 79–96.

56. Нуреев Р. Краткий курс истории ВКП(б) в кривом зеркале партийной пропаганды URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kratkiy-kurs-istorii-vkp-b-v-krivom-zerkale-partiynoy-propagandy>

57. Орлова Т. Фактори впливу на формування історичної пам'яті: казус сучасної Росії. *Історичні і політологічні дослідження. Спеціальний випуск: доповіді на міжнародній науково-практичній конференції «Трансформації історичної пам'яті»*. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2018. С. 23-27

58. Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. Т. 1–3. Москва: Синод. тип., 1871. Т. 1. 402 с.; Т. 2. 610 с. URL: <https://runivers.ru/upload/iblock/acd/drevnyaya%20russkaya%20istoriya%202.pdf>

59. Погодин М. П. О происхождении Руси: историко-критическое рассуждение. Москва: Университетская типография, 1825. 176 с. URL: <https://www.prilib.ru/item/353706>

60. Поліковська Ю. Друга світова: дискусії істориків. *Zaxid.net*. 2010. URL: https://zaxid.net/druga_svitova_diskusiyi_istorikiv_n1102145

61. Полонська-Василенко Дві концепції історії України і Росії. Мюнхен: [б.в.], 1964. 52 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008730>

62. Портнов А. «Велика Вітчизняна війна» в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України. *Україна модерна*. Київ: Критика, 2009. С. 206-218. URL:

https://chtyvo.org.ua/authors/Portnov_Andrii/Velyka_vitchyzniana_viina_v_polity_kakh_pamiaty_Bilorusi_Moldovy_ta_Ukrainy/

63. Постановления ЦК ВКП(б) о постановке партийной пропаганды в связи с выпуском «Краткого курса истории ВКП(б)» 1938 г. URL: <https://runivers.ru/philosophy/chronograph/180756/>

64. Постоянная комиссия по исторической памяти. <http://president-sovet.ru/members/constitution/>

65. Президент России. Оргкомитет Победа. URL: <http://kremlin.ru/structure/committees>
66. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. Київ – Кембрідж, 1991. URL: <http://litopys.org.ua/hrushrus/iur11003.htm>
67. Путин В. 75 лет Великой Победы: общая ответственность перед историей и будущим. *Российская газета*. 2020. № 133(8187) URL: <https://rg.ru/2020/06/19/75-let-velikoj-pobedy-obshchaia-otvetstvennost-pered-istoriej-i-budushchim.html>
68. Ре-візія історії. Російська історична пропаганда та Україна. Київ: К.І.С., 2019. 99 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014736>
69. Російська окупація і деокупація України: історія, сучасні загрози та виклики сьогодення: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Київ, 2016 р.). Київ: «МП Леся», 2016. 352 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0014640>
70. Російський історик: «Ми не захистили професію від шарлатанів» URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/9/148692/>
71. Санцевич А. В. Матвій Іванович Яворський: Нарис життя та творчості. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. 61 с.
72. Світло й тіні українського радянського історіописання: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, Україна, 22-23 травня 2013 р.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 212 с.
73. Соловйов С. Малороссийское козачество до Хмельницкого. *Русский вестник*. 1859. №2. С. 177–196. URL: <https://www.prilib.ru/item/912784>
74. Соловйов С. Очерк истории Малороссии до подчинения ее царю Алексею Михайловичу. «*Отечественные записки*». 1848, № 11-12; 1849, №2. URL: http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/text_1848_11_ocherk_istorii_malorossii_oldorfo.shtml
75. Соловьев С. М. Сочинения: В 18 кн. Москва: Голос; Колокол-Пресс, 1993-1998. URL: http://az.lib.ru/s/solowxew_sergej_mihajlowich/

76. Тарасов С. Руїна Гетьманщини в російській історіографії другої половини XIX- початку XX ст.» (для студентів спеціальності історія): навч. посіб. Маріуполь: Акварель, 2012. 116 с.
77. Тезисы о 300-летию воссоединения Украины с Россией (1654 – 1954 гг.) Москва: Госполитиздат, 1954. 30 с. URL: <http://захаров.net/index.php?md=books&to=art&id=863>
78. Темірова Н. Р. Історія історичного знання: від зародження до статусу науки. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2019. 132 с.
79. Тихонов В. Юбилей «Краткого курса истории ВКП (б)» и советская историческая наука. 1948 г. *Актуальные проблемы исторических исследований: взгляд молодых ученых: Сб. материалов III Всероссийской молодежной научной конференции.* Новосибирск: Институт истории СО РАН, 2013. URL: http://cliohvit.ru/view_post.php?id=117
80. Турченко Г. Ф. Історична наука і сучасна гібридна війна Росії проти України. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2016. Вип. 46. С. 295-301. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2016_46_55
81. Україна-Росія діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. Київ – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. 256 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0005608>
82. Фонд «История Отечества». URL: <https://fond.historyrussia.org/>
83. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память. *Неприкосновенный запас.* Москва, 2005. № 2. С.8-27. URL:<https://magazines.gorky.media/nz/2005/2/kollektivnaya-i-istoricheskaya-pamyat.html>
84. Хаттон П. История как искусство памяти. Санкт-Петербург: «Владимир Даль», 2004. 421 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/hatt/index.php

85. Яворський М. Нарис історії України Т. 1. Аделаїда, 1986. 190 с.
URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Yavorskyi_Matvii/Korotka_istoriia_Ukrainy_v_yd_1926/
86. Якимов К. «Краткий курс истории ВКП(б)» как фактор эволюции общественных настроений молодежи конца 1930-х годов. *Человек и культура*. 2016. URL: http://e-notabene.ru/ca/article_19647.html#1
87. Якубова Л., Головка В., Примаченко Я. Русский мир на Донбасі та в Криму: історичні витоки, політична технологія, інструмент агресії: Аналітична доповідь. Київ: Інститут історії України, 2018. 227 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013906>
88. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009. 526 с.
89. Яремчук В. П. Українська історіографія: суспільно-політична історія: посібник. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2017. 288 с.
90. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок XIX – 80-ті роки XX ст.). Київ: НАН України. Ін-т історії України, 2014. Ч. 1. 587 с.
91. Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2013. Вип. 23. С. 198-235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Idvu_2013_23_12
92. Frieb N., Krawatzek F. World War II for Young Russians: the Production and Reception of History. ZOIS Report. 2020. №1. 22 с. URL: <https://www.zois-berlin.de/publikationen/zois-report/zois-report-12020/>